

Emevîler ve Abbasîler Dönemlerinde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti*

Islamic Domination In South Caucasus During Umayyad and Abbasid Period

Fatih Erkoçođlu¹

Özet

VII. yüzyıl başlarında Anadolu ve Suriye'de dönemin iki süper gücü olan Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında büyük çaplı askeri çatışmalar vuku buluyordu. Savaşın ilk etabını İranlılar kazanmış, Antakya, Suriye, Filistin ve Mısır Bizans'ın elinden çıkmıştı. Kısa süre sonra Heraklyus'un yönetimindeki Bizans orduları, misliyle mukabele edecekler ve Kafkasya hattından hücumla geçen Hazarların da yardımıyla İranlıları mağlup edeceklerdir.

Bu olaylar vuku bulurken Medine'de hakimiyetini tesis eden Hz. Muhammed'in önderliğinde Müslümanlar, kendisinin vefatıyla halifeleri döneminde hızlı bir futuhata giriştiler. Bizans'ın en güzide toprakları olan Filistin, Suriye ve Mısır bu sefer Müslümanların eline geçti. Diğer taraftan Nihavend savaşı ile de Sâsânî imparatorluğu tarihin tozlu raflarındaki yerini aldı. Böylece kısa süre önce Sâsânîler ile Bizans'ın hakimiyet kavgasına sahne olan bu coğrafyaya güneyden, Hicaz bölgesinden yeni bir güç iştirak etmiştir. Tabi olarak bu yeni ve zinde güç, kısa süre sonra Anadolu'ya muhtelif kollardan sızmaya çalışacaktır. Sâsânîler döneminde bilhassa Kafkasya'nın sınır hatlarında bir dizi imar faaliyetinin gerçekleştirildiği ve nüfus dengelerinin değiştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Onların arkasından artık Müslümanlar, bölge tarihine yön veren asli unsur olacaklardır.

* Bu makale, 5-7 Kasım 2015 tarihlerinde düzenlenen Kültür ve Tarih Bağlamında İğdir Uluslararası Sempozyumu'nda aynı başlıkla sunulan tebliğın düzenlenmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

¹ Doç. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, fatiherkocoglu@hotmail.com.

Bu makalede Sâsânilerin Müslümanlar tarafından yıkılmasıyla birlikte, Azerbaycan, Nahçıvan ve bugünkü Türkiye'nin doğu sınırlarında onlar tarafından gerçekleştirilen askeri faaliyetler ve şehirleşme gibi hususlar kaynakların bize verdikleri malzemeler ışığında incelendi. Bu dönemlerde Kafkasya'nın güneyinde yaşayan Gürcüler, Ermeniler ve Albanlar ile Müslüman fatihler arasındaki ilişkiler de imkan dahilinde makalemizin sınırları içerisinde ele alınmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: İslâm, Emevîler, Abbâsiler, Kafkasya, Ermeniler

Summary

Early 7th century large-scale military conflicts took place between the Byzantine and Sasanian empires, they were two superpowers of time in Anatolia and Syria. The Iranians won the first stage of the war, the Byzantines lost Antioch, Syria, Palestine and Egypt. Shortly after, the Byzantine armies led by Heraclius counterattacked and defeated the Iranians with the help of the Khazars, who made an assault to the Caucasus.

During these events, Muslims set up dominance under the leadership of Muhammad in Madina, the caliphs embarked on a rapid Futuhat period with his death. The most eminent Byzantine lands in Palestine, Syria and Egypt fell into the hands of Muslims. On the other hand, the Sassanid empire was demolished by Nihavend War.

Thus, shortly after, a new force from the south -the Hejaz region- has participated in the domination struggle region between Sassanid and Byzantine. Soon, this new and energetic force, will try to infiltrate to Anatolia. During the Sassanian period a series of development activities and efforts took place to change the balance of population in the borderlines of Caucasus. Muslims are now behind them, they will be an essential element in shaping the history.

With the help of sources in this article has been examined that after the fall of the Sassanid by Muslims, Muslims' military activities and urbanization were undertaken in Azerbaijan, Nakhchivan and current Turkey's eastern border and also Georgians, Armenians and Albans' relations with the Muslim conquerors in the southern side of the Caucasus will be discussed.

Keywords: Islam, Umayyads, Abbasids, the Caucasus, Armenians

Giriş

Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki dağlık bölgenin adı olan Kafkasya'nın Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesiştiği jeopolitik ve jeostratejik açıdan dünyanın en önemli bölgelerinden birini oluşturduğu görülmektedir. Kafkas dağlarının kuzeyi bölgenin giriş kapısı konumunda yer almaktadır ve asıl stratejik önemi ise kritik arazi kesiminden kaynaklanmaktadır. Zira bu durum bu kesimi elinde bulunduran güce, Kafkas dağlarının güneyi üzerinden Karadeniz, Türkiye ve İran ile birlikte Orta Doğu ve Akdeniz'de hakimiyet tesis etmede büyük bir avantaj temin etmektedir.² Bugün Kafkasya'nın³ kuzeyinde (Kuzey Kafkasya) Rusya Federasyonu'na bağlı Dağıstan, Kalmuk, Karaçay-Çerkez, Kabarda-Balkar, İnguş, Kuzey Osetya ve Çeçen Cumhuriyetleri ile güneyinde (Güney Kafkasya) Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan bulunmaktadır.⁴

Genel itibariyle dağlık bir bölge olan Kafkasya, topografik bakımdan çok farklı özellikler göstermektedir. Bölgeyi ikiye ayıran Büyük Kafkas dağları takriben 1200 km. uzunluğunda ve 110 ila 180 km genişliğinde olup dağların en yüksek yerleri Elbruz (5642 m.) ve Kazbek (5033 m.) doruklarıdır. Dağları güney-kuzey istikametinde aşan iki geçit bulunmaktadır. Bunlardan birisi Derbend (Bâbu'l-Ebvâb) diğeri ise Daryal (Bâbu'l-Lân) geçididir. Daha güneyde ise yükseklikleri 4000 m. geçmeyen Küçük Kafkas dağları, aralarında küçük ovalar ve geniş çöküntüler ile dik yamaçlı volkanik tepeler yer almaktadır. Kolhi, Kura ve Aras⁵ havzaları bölgenin en verimli arazileridir.⁶ Burada VII. yüzyıldan bugüne kadar varlıklarını sürdüren üç topluluk göze çarpmaktadır. Hıristiyanlığı birkaç yüzyıldır benimsemiş olan Ermeniler, Gürcüler ve Albanlar.

² Mahmut Bi, *Kafkas Tarihi*, c. I, İstanbul 2007, s. 94, 109, 112.

³ Bi, Kafkasya adının kim tarafından ne zaman verildiğinin kesin olarak bilinmemekle birlikte, burasının tarih boyunca birçok ırka beşiklik ve mezar yeri vazifesi gördüğünü söylemektedir. a.g.e., I, 11, 95, 96.

⁴ Davut Dursun, "Kafkasya", *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 157.

⁵ Kırzioğlu Aras (Araks) adını M.Ö. 680'de başlayan göçler ve yerleşmeler sonrasında Sakalar'ın getirdiğini kabul etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Kırzioğlu, Fahrettin, "Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984, s. 86.

⁶ Dursun, a.g.m., XXIV, 157.

Harita 1: Kafkasya, <http://www.haberhit.net/haber-13999-Kafkasya-Neresidir.html> 12 Nisan 2012

Harita 2: Kafkasya

http://en.wikipedia.org/wiki/File:Ancient_countries_of_Transcaucasia.jpg 30 Eylöl 2011

Hem stratejik özelliğinden hem de bilhassa güney bölgelerinin ziraate elverişli durumu çevredeki devletlerin, bilhassa Bizans ve Sâsânî imparatorluklarının ilgisini buraya yöneltmelerine neden olmuştur. Diğer taraftan Kafkasya'nın kuzeyinde VII-X. yüzyıllar arasında varlığını

sürdüren bir başka güçlü devlet daha bulunuyordu. Hazarlar adıyla bilinen bu devlet, Doğu Avrupa ve Kafkasya tarihinde siyasî, askerî ve ticarî sahada önemli rol oynamıştır. Hazarların, Kafkas-ötesi ülkelerinin zenginliklerinden haberdar olmalarına ve çapul maksatlı akınlar tertip etmelerine rağmen,⁷ özellikle batı sınırlarını Bulgarlar hesabına genişletirken Kafkas-ötesine ilk zamanlarda çok fazla önem veremedikleri anlaşılmaktadır. Bu durum Müslüman Arapların bölgede görünmelerine kadar sürdü. Müslümanların Derbend'in kuzeyinden Hazaryaya topraklarına girmeye teşebbüsleriyle birlikte Hazarlar, dikkatlerini ister istemez güney sınırlarına yöneltmek ve çok hızlı bir şekilde genişleyen İslâm devletinin karşısına çıkmak zorunda kalmışlardı.⁸

İlk İslâm fetihlerinde Müslüman orduları Suriye, Cezîre bölgesinin ardından Ermeniyeye ve Azerbaycan üzerinden Kafkasya'ya kadar gitmişlerdi. Ermeniyeye, Bizans imparatorluğunun aynı adla anılan teması (*thema*) idi. Birçok feodal beyliğin hüküm sürdüğü bu coğrafyada uzun bir süredir Bizans ile Sâsânîler arasında büyük çekişmeler oluyordu.⁹ Müslüman ilerleyişi ile Kafkasya'nın güneyinde yer alan, Ermeniyeye, Gürcistan ve Albanya toprakları artık Müslümanlarla, Bizans ve onların müttefiki Hazarlar'ın savaş alanına dönüştü.¹⁰

Kafkasya'nın Güneyinde Bizans-Sâsânî Mücadelesi

Kafkasya'nın geçitlerinin ve bilhassa verimli güney bölgelerinin öneminin güçlü devletler tarafından fark edildiğini daha önce söylemiştik. Kafkasya'nın kuzeyindeki toplulukların iştahını kabartan güney bölgelerin savunulmasına yönelik bir kısım önlemlerin alındığı görülmektedir. Bu kısımda ilk olarak birkaç yüzyıl öncesine giderek Sâsânîler'in Kafkasya'da yapmış oldukları tahkimattan bahsetmek istiyoruz.

⁷ Bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Mhitar Koş, (Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine çev. Ziya Bünyadov), (Türkiye Tükçesi: Yusuf Gedikli), İstanbul 2006, s. 146.

⁸ M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Rusçadan çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 236, 237.

⁹ Artamonov, a.g.e., 237.

¹⁰ Kalankatlı Moses, *Hazarlar'ın Albanya'daki Büyük Çola şehri kuşatmalarını ve tahrip etmelerini aktardığı kitabında onların uzun saçlı ve isabetli ok atışlarından bahsetmektedir.* a.g.e., 146.

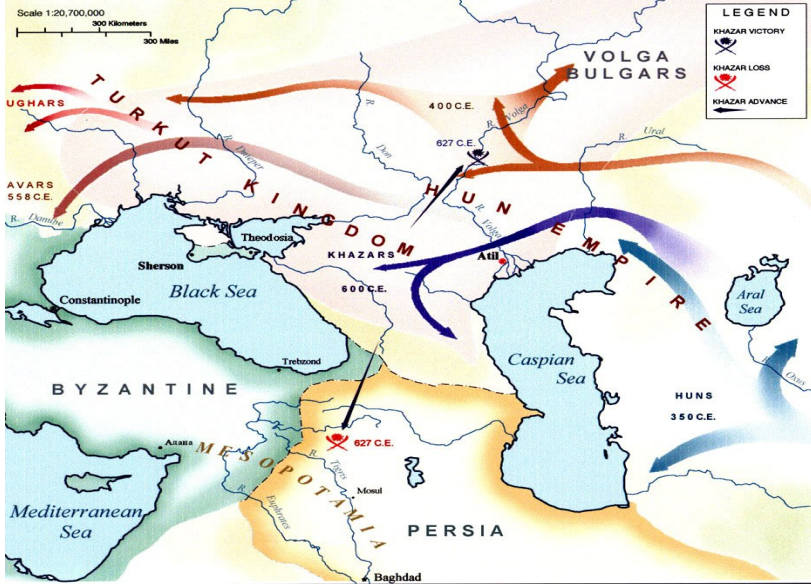
Devrin önemli süper güçlerinden birisi olan Sâsânîlerin, Kafkasya ve kuzey-doğu İnan'dan gelen Alan ve daha sonra Hun saldırılarına karşı bölgede bazı istihkâmalar yaparak savunma tedbirleri oluşturdukları görölmektedir. Özellikle II. Şapur zamanından (309-379) itibaren bilhassa Derbent bölgesinde bazı duvarlar inşa edilmiştir.¹¹ Kalankatlı Moses, Hazar (Hun) ordularının¹² Şapur zamanında Çola geçidi üzerinden (Derbend, Hun Kapısı) Albanya'ya girdiklerinde, II. Şapur'un da Asuristan, Horasan, Harezmi ve Atropatena'nın vilayetlerinden İranlı, Ermeni, Gürcü, Alban ve Kafkas dağlarında yaşayan vahşî kabilelerden çok sayıda asker toplayarak Hunların üstüne saldırdığını zikretmektedir. Yine II. Yezdigerd (438-457) zamanında vukû bulan başka bir saldırı sonrasında Hun ülkesinden dönen ordulardan bahsedilmektedir ki¹³ bu dönemde de Derbend bölgesinde bir kısım inşaat faaliyetlerine girişildiği anlaşılmaktadır. Zira II. Yezdigerd asker zayıtından ve bilhassa (Çor) geçidinin Hunlar tarafından tahrip edilmesinden dolayı oldukça üzüntü duydu, fakat uzun bir süre sonra geçidi yeniden tahkim ettirdi. Ne var ki yeni bir saldırı ile burasının tekrar yıkıldığı belirtilmektedir.¹⁴

¹¹ Mehmet Tezcan, "V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları Ve Ermenilere Hun Desteği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı XXXII, Erzurum 2007, s. 196.

¹² Hun-Hazarlar için bkz. Yakov Kuzmin-Yumanadi-Pavel Kuleshov, "Hazarlar", *Türkler*, çev. Babür Turna, ed. H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c. II, Ankara 2002, s. 466.

¹³ Alban Tarihi, 51, 52, 61-63, 66. Bkz. Yumanadi-Kuleshov, a.g.m., II, 465.

¹⁴ Tezcan, a.g.m., XXXII, 196.

Kafkasya

Harita 7: Kaynak:

http://www.bibliotecapleyades.net/imagenes_sociopol/khazar03_02.jpg
30.09.2011

Ülkenin kuzey sınırlarında bunlar olurken, Sâsânîler özellikle Mezopotamya bölgesini ele geçirmeye yönelik bir kısım faaliyetler içerisinde bulunuyorlardı. Sâsânî hükümdarı I. Kavad'ın (Kûbâd b. Feyruz, 488-531) 502 yılında Mezopotamya bölgesine gönderdiği büyük bir ordu ile Amida (Diyarbakır) ve Theodosiopolis (Erzurum) şehirleri Sâsânî idaresine girdi. Bizans'ın karşı atağı ile bu iki şehir kısa süre sonra yeniden eski idarecilerinin ellerine geçti. Böylece bölgede Bizans-Sâsânî çatışmaları yoğunlaşarak Suriye-Mezopotamya hattında bulunan sınır boylarının surları tahkim edilmeye başlandı.¹⁵ Bu arada taraflar arasında bir antlaşma tesis edildi. Anlaşmanın yapılmasının nedeni aslında Kafkasya üzerinden Hunların, Ermeniyeyi yeniden ele geçirme teşebbüsünden kaynaklanmaktadır. Her ne kadar Belâzurî, saldıranların Hazarlar olduğunu söylese de belirtildiği üzere bu güç Hunlar'dı. Belâzurî, Cürzân ve

¹⁵ Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi", *Turkish Studies*, c. VI-1, Winter 2011, s. 691.

Arrân'ın Hazarlar'ın, Ermeniye'nin diğer yerlerinin ise Rumların elinde olduğunu ve bu bölgeleri Ermenyakos'un idare ettiğini, Hazarlar'ın hudutları geçerek Dînever'e kadar yağmaladıklarını zikretmektedir. Bunun üzerine Sâsânî hükümdarı I. Kavad, 12.000 kişilik bir orduyla büyük komutanlarından birisini Arrân'a gönderdi. Bu ordu ilerleyerek er-Res (Aras) ırmağını geçerek Şervân'a kadar olan bölgeyi fethetti. Arkasından Kavad bu ordunun yanına geldi. Kuzeyden gelen ve kendilerine büyük bir tehdit oluşturan, sık sık saldırılar tertip eden bu düşmanlarına karşı bazı tedbirler almak zorunda kaldı. Arrân'da Beylekân, hudutta bulunan Berza'a ve Kabala¹⁶ şehirlerini yeniden yaptırıp, müteakiben de Şervân toprağı ile el-Lân¹⁷ (Alan) kapısı arasında el-Leben seddini inşa ettirdi. Belâzurî'nin ifadesine göre Sâsânîler bu seddin çevresine üç yüz altmış şehir kurmuşlardı (Bu şehirler herhalde küçük askerî garnizonlar olsa gerektir).¹⁸

Bizans-Sâsânî savaşları esnasında Kafkasya'da Hunların kendilerini yeniden gösterdikleri ve bölgeye sarkmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Sâsânîlerin bu saldırılar karşısında bölgede tekrar ciddi tahkimata giriştikleri görülmektedir. Diğer taraftan 527 yılında imparator olan Justinianos zamanında Bizans, doğu sınırında güvenliği sağlayıp batıda daha rahat mücadelesini sürdürebilmek için Sâsânîlere haraç ödemek zorunda kaldı. 538 yılında I. Hüsrev (Anuşirvân 531-579) komutasındaki Sâsânî ordusu bu antlaşmayı bozdu ve Suriye'nin önemli kentlerinden Antakya'yı ele geçirdi. Justinianos, hazırlıksız yakalanmıştı, bir önceki antlaşmanın tazminat miktarı yükseltilerek beş yıllık yeni bir antlaşma yapıldı. Ardından bu haraç tekrar yükseltilmiş ve böylece Sasaniler bölgede etkinliklerini artırmışlardır.¹⁹

Belâzurî, I. Hüsrev'in Kafkasya ve Ermeniye'de gerçekleştirdiği bir dizi imar faaliyeti içerisinde buradaki istihkâmalarını ve iskan ettiği toplulukları zikretmektedir. Demek ki bölgede Hunların faaliyetleri yeniden

¹⁶ Ermeni amilliklerinden Derbend yakınlarında bulunan eski bir şehir. Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, (626/1228), Mu'cemu'l-Buldân, thk. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, c. IV, Beyrut trz, s. 348.

¹⁷ Hazar bölgesine komşu, Bâbu'l-Ebvâb yakınlarında Ermeni bölgesi istikametinde geniş bir arazi. Yâkût, a.g.e., V, 9.

¹⁸ el-Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (279/895), *Fütûhu'l-Buldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ, Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut 1987, s. 273.

¹⁹ Gürhan Bahadır, a.g.m., VI-1, 691, 692.

başlamış olmalıdır. Kalankatlı Moses, Hunların I. Hüsrev'in hükümdarlığında 552 yılında yeni bir saldırı tertip ettiklerinden bahsetmektedir.²⁰ Zira I. Hüsrev'in askeri tahkimatı birazdan zikredeceğimiz üzere oldukça mühimdir. I. Hüsrev ilk olarak eş-Şaberân ve Maskat şehirlerini, daha sonra ise el-Bâbu'l-Ebvâb şehrini inşa ettirdi. Yaptırdığı şehirlere Siyâsîcîn denilen bir halkı yerleştirdi. Arrân toprağında ise Şekken, el-Kamîberan ve ed-Dûdâniyye kapılarını yaptırdı. Yine her kapısının taştan yapılmış bir sarayının olduğu, on iki kapılı ed-Durzukiyye şehri ile Cürzân toprağında Suğdebîl şehirlerini kurdu. Bu şehre Soğd ve Farslılardan bir topluluk yerleştirerek, burasını ordugâh olarak tanzim etti. Rûm ülkesine yakın Cürzân ülkesinde Firûzkubâz ile Lâzika kapıları ile Trabizonde denizi kıyısında Bârîka (Bârka) adı verilen bir saray yaptırdı. I. Hüsrev ayrıca el-Lân, Semsehî kapıları ile Cerdemân ve Şemşeldâ kalelerini inşa ettirdi. Ermeniye topraklarının Rumların elinde olan kısımların hemen hepsini ele geçirdi. Debîl şehrini tamir ve tahkim ettirdi. el-Büsürrecân'ın merkezi olan en-Neşevâ²¹ şehri ile Vays, es-Sîsecân toprağında Kilâb ve Sâhyûns kalelerini yaptırdı. Bu kalelere Siyâsîciyye topluluğundan kuvvetli savaşıları yerleştirdi.²²

Belâzurî bu arada I. Hüsrev'in Türk hükümdarı ile olan olumsuz ilişkilerinden bahsetmekte ardından da onun Türklere karşı yaptırmış olduğu bu duvarın detaylarını vermektedir. Duvarın inşası bittikten sonra yaptırdığı kapıların her birine 100 muhafız yerleştirip, çeşitli savunma aletleri koydurdu.²³ Ayrıca I. Hüsrev, bölgede güvenliğin tesisi için bazı beylikler ihdas etti. es-Serîr emiri Hâkânû'l-Cebel (kendisine Vehrârânşâh da deniliyordu), Filân emiri, Filânşâh, el-Lekz şehri emiri Taberserânşâh (Cürşânşâh da denilirdi), Maskat emiri, Lîrân emiri Lîrânşâh, Şervân meliki Şervânşâh, yine Buh emirini Buh'a, Zirîkrân emirini Zirîkrân'a tayin etti. el-Kabak dağı emirlerini de kendileriyle anlaştığı belirli bir vergi karşılığında yerlerinde bıraktı. Belâzurî, I. Hüs-

²⁰ Kalankatlı Moses, a.g.e., 119.

²¹ Yâkût, Neşevâ'yı Azarbeycan'ın bir şehri olarak zikretmektedir. a.g.e., V, 331. Bugünkü Nahçıvan.

²² Belâzurî, a.g.e., 273-275.

²³ Belâzurî, a.g.e., 276; Kalankatlı Moses, "Büyük Çola (Derbend) şehrinin azametli duvarlarını İran şahları, büyük paralar harcayarak –ki bu arada kendi ahâlisinin güçlerini tüketmişlerdi– yaptırmışlardı. Yapılan bu surlarla Kafkas dağlarıyla Şark (Hazar) denizi arasındaki geçitleri kapattılar" demektedir. Bkz. Alban Tarihi, 143-148.

rev'in yerleştirdiği Siyâsîciyye topluluğunun çoğunun, kale ve şehirlerini terk ettikleri için buraların tahrip olduğunu ve zamanla Bizanslılar ve Hazarlar'ın onların bıraktıkları bu yerlere sahip olduklarını nakletmektedir.²⁴

Justinianos döneminde Bizans'ın dinî siyaseti Mısır ve Suriye'nin Bizans'a karşı nefretini derinleştirmekte ve ayrılıkçı Kıptî ve Süryanilere fırsat temin etmekteydi. 602'de Phokas Bizans imparatoru olduğunda, izlediği Ortodoks kilise siyasetinin monofizitler ve Yahudileri takibata uğratmasıyla Anadolu'da hoşnutsuzluk giderek arttı. Bunu fırsat bilen II. Hüsrev, öldürülen imparator Mavrikos'un intikamını almak adına bir saldırıya girişti. İnan orduları Kadıköy'e kadar ilerlerken diğer taraftan ise Balkanlar'da Slav-Avar dalgası imparatorluğu tehdit etti. Bu arada Kartaca eksarkosu Herakliyus, Mısır'ın da kendisine katılmasıyla imparator Phokas'a karşı ayaklandı ve imparatorluk tacını elde etti. Böylece Bizans tarihinin en önemli imparatorlarından birisinin iktidarı başlamış oldu.

Bizans ülkesinin iktisadı kmş, ücretle asker toplamaya dayanan ordu organizasyonu durmuş, kaynakları kurumuştu. Bu arada nas-ya'da İnan işgali belirgin bir şekilde yayılmıştı. 613 yılında Bizans ordusu, İnanlılar karşısında yenilgiye uğradı. Güneye ilerleyen İnanlılar Dımaşk'ı ele geçirdi. Ermeniye'de bulunan Bizans ordusu kovuldu. 614 yılında ise Kudüs İnan ordularının işgaline uğradı. Kutsal emanetlerin en değerlisi olan İsa'nın gerilmiş olduğu ha, Ktesiphon'a götürüldü. Son olarak 619 yılında münbit Mısır eyaleti İnanlıların eline geçti. Bütün bu olumsuzluklar karşısında ilk Haçlı olarak kabul edilen Herakliyus, imparatorluğu kurtarma çabalarına hız verdi. Anadolu'da tema (thema) denilen askeri organizasyonlar oluşturuldu. Kilisenin katkısı temin edilerek, fakirleşmiş hazine kilise mallarıyla dolduruldu ve savaşa dini bir heyecan katıldı. Konstantinopolis'i tehdit eden Avarlara verilen haracın miktarı artırıldı.²⁵

Bu hazırlıklar sonrasında Herakliyus 622 yılında İnan'a karşı ilk başarısını kazandı ve Anadolu'yu İnanlılar'dan temizledi. Ertesi yıl Kapa-

²⁴ Belâzurî, 275-277.

²⁵ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, ev. Fikret İşiltan, Ankara 1981, s. 72-95.

dokya üzerinden Ermeniyeye yürüdü. Bizanslılar Dvin'i bir saldırı ile ele geçirdiler ve şehri tahrip ettiler. İran hakimiyetindeki birçok şehir yıkıldığı gibi İranlılar için önemli ve kutsal bir şehir olan Gence ele geçirildi. II. Hüsrev şehri terk etmek zorunda kaldı. Herakliyas bastırın kışı geçirmek üzere Aras nehri gerisine çekilerek, Hıristiyan Kafkas kabilelerinden Lâz, Abasg (Abaza), İberyalıları (Gürcüler)'la temas kurdu ve ordusunu bunların kuvvetleriyle takviye etti.²⁶

Ermeniyede bölgesinde düşmanla yıpratıcı savaşlar yapılmasına rağmen bir ilerleme kaydedilemedi. Bunun üzerine 625 yılında imparator Kilikya üzerinden İran'a girmeye teşebbüs etti. Kışın bastırmasıyla birlikte Sebasteia (Sivas) üzerinden Karadeniz'e çekildi. 626 yılında ise bu sefer İranlılar karşı saldırıya geçtiler ve Konstantinopolis önlerinde kargahlarını kurdular. Avar kağanı da Avar, Slav ve Bulgarlardan oluşan kalabalık ordusuyla İranlılara yardıma geldi. Şehrin başarılı mukavemeti ve Bizans deniz gücünün Slavlara ve İranlılara ağır darbe indirmesi üzerine Avarlar ve İranlılar çekilmek zorunda kaldılar. Bu sefer taarruz eden Bizans tarafı oldu. Konstantinopolis kuşatması esnasında Lazika'da bulunan Heraklius, Kafkas kabileleriyle temas kurduğu gibi Hazarlar'la da bir antlaşma yaptı.²⁷

Ostrogorsky, Bizans doğu siyasetinin ana direklerinden birini teşkil edecek olan Bizans-Hazar işbirliğinin bu tarihle başladığını zikretmektedir.²⁸ Hazar Hakan'ı 40.000 kişilik bir orduyla Herakliyas'a yardıma geldi.²⁹ Hazarlar ve Kafkas topluluklarının desteği ile imparator, ordusuyla Kafkas ve Ermeniyede bölgelerinde İranlılara karşı saldırıya geçti.

²⁶ Kalankatlı Moses, 141, 142; Ostrogorsky, 94, 95.

²⁷ Ostrogorsky, 95. Yumanadi-Kuleshov bu hareketle ilgili olarak şunları söylemektedir; "Göktürkler'in Hun-Hazarlar ile birlikte ortak eylemlerine dair ilk kanıt 630'lu yıllara, İran Şahı'nın Orta Asya'da Türklerle ve Güney Kafkasya'da Bizans'a karşı olmak üzere iki ayrı cepheye savaştığı döneme dayanmaktadır. İran'dan ağır bir darbe alan Bizans İmparatoru Heraklius, elçisi Andreus'u Türk Kağanı Yabgu'ya 625 yılında göndererek kendisine destek olmaları için Türk birliklerinin gönderilmesini istedi. Kağan da bu talebi kabul ederek, 626'da oğlu Şad'ı Hazar üzerinden İran sınırına gönderdi. Şad'ın ordusu Hazarlar'la (doğal olarak Hun-Hazarlar'la) takviye edilmiştir. Bu ordu aynı yıl Transkafkasya'daki İran topraklarına girdi...", "Hazarlar", II, 466. Bkz. Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", çev. Zülfiye Veliyeva, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 473.

²⁸ Ostrogorsky, 95.

²⁹ Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", II, 473; Bahadır, 695.

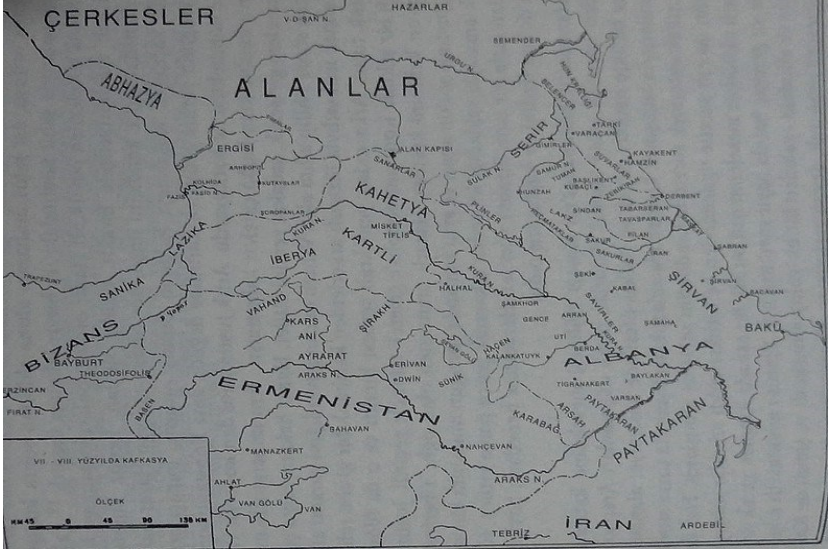
Kalankatlı Moses, Herakliyus'un tahrikiyle Hazar ordularının ülkesi Albanya'ya girdiğini ve ülkesini talan ettiğini zikretmektedir.³⁰

Kalankatlı Moses, Hazarlar'ın kuvvetli saldırıları karşısında Büyük Çola şehrinin diremediğini ve düşen şehirdeki hemen herkesin katledildiğini aktarmaktadır. Ayrıca bu şehirle, Berza'a arasının takriben üç mil olduğunu söyleyen Moses, Berza'a halkının bu katliam haberini alır almaz şehri terk ettiğini, buna rağmen kaçamayanların Hazarlar tarafından kılıçtan geçirildiğini, kaçabilenlerin ise ancak canlarını kurtarabildiğini belirtmektedir. Moses, düşman ordusunun akabinde Gürcü topraklarına girdiğini, meşhur ve büyük ticaret merkezi Tiflis'i kuşattıklarını söylemektedir. Hüsrev'in asker yardımını yaptığı şehir, Hazar ve müteakiben gelen Bizans ordularının kuşatmasına dayanmış, Herakliyus'un tavsiyesiyle ve bir sonraki yıl yeniden buluşmak kaydıyla Hazar Hakan'ı Cebu kuşatmayı kaldırarak ülkesine geri dönmüştür.³¹ Fakat altı ay sonra Kağan, Tiflis kalesini ele geçirip kaleyi savunan askerleri ciddi bir biçimde cezalandırdı. Şehir yağmalandı, kale komutanının gözleri dağlanırken, İranlı vali ve Gürcü prensin derileri yüzülerek katledildiler.³²

³⁰ *Alban Tarihi*, 143.

³¹ Bkz. Kalankatlı Moses, 146-148. Rasonyi 627-628 yıllarında Hazarlar'ın Bizanslılarla müttefik olup Perslere saldırdıklarını ve galip geldiklerini ifade ettikten sonra onların Kafkasya'yı işgal ile Tiflis'i ele geçirdiklerinden bahsetmektedir. Bkz. *Türk Devletlerinin Batıdaki Vârisleri, ve İlk Müslüman Türkler*, haz. Ş. K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, Ankara 1983, s. 1. Ayrıca bkz. Togan, "Hazarlar", *İA*, c. V-1, İstanbul 1987, s. 398.

³² Yumanadi-Kuleshov, II, 466.

Harita 5: Kafkasya, Artamonov'dan, s. 265.

627 yılında artık Bizans ordusu, düşman ülkesinin içlerinde ilerliyordu. Heraklius hareketinin bu kısmını Hazarlar olmaksızın devam etmek zorunda kaldı. Zira onlar, seferin zorlukları karşısında fazla dayanamışlar ve geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Ninova'da Bizanslılarla İranlılar arasında vukû bulan ve kesin sonucun alındığı savaşı, imparator kazandı. Bizans ordusu ilerlemeye devam etti ve 628 yılında Dastager'e girdi. II. Hüsrev öldürüldü. Yeni hükümdar bir antlaşma tesis etmek zorunda kaldı ve Ermeniye, Roma Mezopotamyası, Suriye, Filistin ve Mısır Bizans'a iade edildi.³³

Dört Halife Döneminde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti

Bizans'ın kazanmış olduğu bu başarı geçici idi. Zira Arap yarımadasında yeni bir güç ortaya çıkıyordu. Bizans'ın bu zaferleri esnasında Hz. Muhammed Mekke'li müşrikler karşısında ard arda bir dizi başarı elde etti. 632 yılında vefat ettiğinde ise Arap yarımadası İslâm hakimiyetine girmişti. Hz. Ebû Bekir'in kısa halifeliği ile başlayan ilk İslâm fetihleri Hz. Ömer'in (634-644) döneminde genişledi.

³³ Ostorgorsky, 95, 96.

Hız. Ömer döneminde Irak cephesinde Sâsânîlerle yapılan savaşlar önemli bir yer tutmaktadır. Müslümanların, İranlılara karşı 21 (642) yılında vukû bulan Nihâvend Savaşı'nı kazanmaları, İran topraklarında daha rahat bir fetih hareketine girişmelerini temin etti. Nihâvend zaferinin ardından ise Müslümanlar; Hemedân, Kazvin, Deylem, Cîlan, Teyle-sân, Zencân, Rey, Kûmas, Cürçân, Taberistan ve Azerbaycan'ın büyük kısmını hakimiyetleri altına aldılar. Müslümanlar artık Kafkasya'daki el-Bâb'a doğru ilerliyorlardı.³⁴

Bizanslılar, Sasânîler karşısında kendilerinden destek aldıkları Hazarlar'dan, bu defa Sasânîlerin yerini alacak olan Müslüman Araplar karşısında da desteklerini alabilmek için nikah akitleriyle akrabalık bağları tesis etmeye ve aralarındaki askeri ilişkiyi güçlendirmeye çalıştılar.³⁵ Sâsânîlerin Kafkasya'da kontrolü kaybetmeleri üzerine Bizans'ın teklifi ile Hazarlar, 627'de derhal Azerbaycan (Albanya), Gürcistan ve Ermeniy'e'nin bir kısmında hakimiyetlerini yaymak için harekete geçtiler. Sâsânî hakimiyetinin bölgede sona ermesinin ardından, sahip oldukları toprakların Bizans ve Hazarlar tarafından paylaşıldığı anlaşılmaktadır.³⁶

Hız. Ömer 22/642-43 yılında ilk olarak Suraka b. Amr'ı ardından ise ona yardım için Habîb b. Mesleme komutasında bir başka İslâm ordusunu Bâbu'l-Ebvâb'a (Derbend) gönderdi. Stratejik önemi haiz el-Bâb'ın fethi tamamlandıktan sonra Ermeniy'e'deki dağlık bölgeler Mûkân, Tiflis, el-Lân dağları gibi yerler de ele geçirildi. Burada görevli Abdurrahman b. Rebî'a'nın Hazarların önemli şehirlerinden Belencer'e,³⁷ oradan da 200 fersah³⁸ ilerilere kadar gittiği ve bol ganimetle döndüğü aktarılmaktadır. Böylece bugün Kafkas ülkelerinden Dağistan sınırları içeri-

34et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (310/932), Tarîhu't-Taberî, c. II, Beyrût 1997, s. 539, 540; İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebu'l Hasen Ali b. Ebû'l-Kerem eş-Şeybânî, (630/1233), el-Kâmil fi't-Târîh, thk. Mektebu't-Turâs, c. II, Beyrut 1989, s. 194, 195.

³⁵ Rasyonî, a.g.e., 2.

³⁶ Theophanes, *The Chronicle*, (An English translation of anni mundi 6095-9305 (A.D. 602-813), with introduction and notes. Harry Turtledove), Philadelphia 1982, s. 23-29; Th. S. Noonan, "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe." *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, c. IV, Wiesbaden 1984, s. 173, 175.

³⁷ el-Mes'ûdî, Belencer'in Hazar devletinin eski başkenti olduğunu zikretmektedir. Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn, (346/957), *et-Tenbih ve'l-İsrâî*, Bağdat 1938, s. 55.

³⁸ Bir fersah 3 mil, bir mil 3000 Hâşimî zira'ı idi. Hâşimî arşını için ortak değer 66, 5 cm dir. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Sevim Acar, İstanbul 1990, s. 71.

sinde yer alan Belencer'e ve Aşağı Volga taraflarına yönelik bu ilk Müslüman saldırısı ile o, Kafkaslar'da üstünlüğün sağlanması adına, Müslümanlar ile Hazarlar arasındaki mücadeleyi başlatmış oldu.³⁹

Hız. Osman'ın hilafetinde yapılan askerî faaliyetler içerisinde Azerbaycan, Ermeniyeye ve Hazarlara yönelik hareketler göze çarpmaktadır. Zira bölgede yaşayanlar antlaşmalarını bozmuşlar, bunun üzerine de Müslümanlar tekrar asayişin teminine çalışmışlardır. Habib b. Mesleme yönetiminde İslam ordusu bölgenin yeniden kontrolünü sağladı ve bazı fetihler gerçekleştirdi. Buna göre Cevârih, Kesferbis, Kisâl, Hunân, Semsehî, el-Cerdman, Küstescî, Şevşit, Bazelit, Kalercît, Seryâlît, Hâhît, Hûhît, Ertahal, Bâbu'l-Lân, Sannâriyye ve ed-Düdâniyye sulh yolu ile fethedildi.⁴⁰ Belâzurî'nin zikrettiği bu şehirler, bu dönemde bölgede var olan önemli şehirlerin bunlar olduğunu bize göstermektedir. Böylece Habib yönetimindeki İslâm ordusu Kafkasya'nın özellikle güney tarafları olmak üzere büyük kısmını ele geçirmiş, Bâbu'l-Lân'ın fethedilmesiyle de doğrudan Hazar toprakları yeniden tehdit edilmeye başlanmıştır.

Diğer taraftan Hız. Osman'ın emri üzerine Arrân'a yönelen Selmân b. Rebî'a el-Bâhîlî, 29 (649-650) yılında Kür⁴¹ ırmağını geçti ve Kabala şehrini ele geçirdi. Ardından Şekken, el-Kamîberan, Hayzân, Şervân (Şirvân), el-Cibâl (Dağlar), Maskat, eş-Şâbirân ve el-Bâb şehirleri ile antlaşma yaptı.⁴² Selmân'ın bu hızlı fetih hareketi sonrasında bölgede güçlü bir varlığı olan Hazar Hakanı topladığı 300.000 kişilik büyük bir orduyla Selmân'ı, Belencer yakınlarında yenilgiye uğrattı.⁴³ Buna rağmen Müslümanlar, Huzeyfe b. el-Yemân yönetiminde iki yıl kadar daha el-Bâb'da Hazarlar'la mücadele ettiler.⁴⁴

Emevîler Döneminde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti

Belencer bozgunu sonrasında halifelik başkentinde bir dizi olay vuku buldu. Hız. Osman'ın Medine'de muhasaracılar tarafından öldürülmesiyle Hız. Ali halife oldu. Onun 35-40 (656-661) yılları arasında kısa

³⁹ Taberî, II, 540, 541; İbnü'l-Esir, II, 195, 196.

⁴⁰ Belâzurî, 285.

⁴¹ Ermeniyeye ve Arrân arasında bir nehir, Tiflis şehrini ikiye bölmektedir. Nehirle Berza'a arası iki fersahtır. Yâkût el-Hamevî, IV, 512.

⁴² Belâzurî, 286, 287.

⁴³ Belâzurî, 287; el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, (284/897), Târihu'l-Ya'kûbî, thk. Abdu'l-Emîr Mühennâ, c. II, Beyrût 1993, s. 63, 64.

⁴⁴ Taberî, II, 628, 644.

süren halifeliğinde iç karışıklıklar ortaya çıktı. Muâviye b. Ebû Süf-yân'ın (41-60/661-680) iktidara gelmesi ile birlikte 90 yıl sürecek olan Emevî halifeliği başladı. Muâviye'nin yönetiminde özellikle Anadolu ve Ermeniye'ye yönelik fetih hareketleri ile, Bizans sınırlarında askeri hareketlilik göze çarpmaktadır.⁴⁵ Bu askeri faaliyetlerin Kafkas halklarına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde özellikle Kafkasya'nın güneyi için büyük önem arz eden iki önemli şehir Debil ve Berze'a yeniden inşa ve tahkim edildi. Bu iki şehir Kafkaslar ve Kafkas-ötesindeki askeri seferler için bir üsse dönüştürüldü.⁴⁶ Muâviye'nin oğlu Yezid ve torunu Muâviye'nin kısa süren halifeliklerinde bölgeyle ilgili herhangi bir faaliyete rastlanılmamaktadır.

Muâviye b. Yezid'in vefatıyla Emevî hanedanında bir iktidar deği-şikliği oldu. Halifelik Süf-yâniler'den Mervâniler koluna geçti. Mervânilerin ilk halifesi Mervân b. el-Hakem, Mekke'de halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr ile uğraşmak zorunda kaldı. Kısa süren halifeliğinde onun elinden Suriye, Filistin ve Mısır'ı aldı. Oğlu Abdül-melik döneminde ise İbn Zübeyr isyanı bastırıldı ve devlet yeniden Emevîler bayrağı altında birleştirildi. Ermeni tarihçi Ghewond bu süre zarfında Kafkasya ve bilhassa güney bölgelerinin Ermeniye, Gürcistan ve Albanya'nın Müslüman yönetiminden koştuklarını, halifeye vergi ve haraç ödemediklerini nakletmektedir.⁴⁷

Buna rağmen Emevîlerin, Bizansla yaptıkları antlaşma maddelerine Kıbrıs, Ermeniye ve İberyâ'dan alınan vergilerin iki güç arasında paylaşılmasının ilave edilmesi, halen Kafkasya'nın güneyinde Müslüman hakimiyetinin olduğunu bize göstermektedir. Bu durum ancak 685'de Hazarlar'ın, Ermeniye'ye girmeleriyle değiştirdi. Hazarlar, burada kendilerine karşı koymaya çalışan Ermeni krallarının ordularını imha ettiler ve bol ganimetle ülkelerine döndüler.⁴⁸ Öyle görülüyor ki Müslümanların içinde buldukları iç savaş hali, Bizans'ın kendi sorunlarıyla boğuşma-

⁴⁵ Geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süf-yân*, Ankara 2001, s. 189-193.

⁴⁶ Belâzurî, 288.

⁴⁷ Ghewond, *History*, haz. Robert Bedrosyan, New Jersey 2006, s. 4.

⁴⁸ Ghewond, a.g.e., 4.

sı, bir süreliğine Hazarlara Kafkas-ötesini yakıp yıkmalarına imkan sağlamıştır.⁴⁹

Halife Abdülmelik'in son yıllarında Ermenî sorunu, Emevîlerin şiddetli saldırıları ile halledilmeye çalışıldı. 81/700 yılında Abdülmelik'in oğlu Abdullah, Kâlikilâ'yı (Erzurum) ele geçirdikten sonra⁵⁰ 82/701 yılında halifenin kardeşi Muhammed b. Mervân, Ermeniyeye yöneldi. Bölge halkı ile bir anlaşma tesis etti. Nebîh b. Abdullah'ı buraya vali tayin etti. Ermenilerin ihaneti sonucunda bu vali öldürülünce ertesini yıl (83/702) Muhammed, yeniden Ermenilerin üzerine yürüdü ve onlarla yeni bir antlaşma yaptı. Ebû Şeyh b. Abdullah el-Ğanevî ile 'Amr b. es-Sadî el-Ğanevî'yi buraya vali tayin etti. Ne var ki daha önceki vali gibi bu ikisi de Ermeniler tarafından öldürüldüler.⁵¹ 84/703 yılında Muhammed yeniden Ermeniyeye gitti. Bizans'ın halen Ermeniyeden elini eteğini çekmediği anlaşılmaktadır. Zira meşhur komutan Muhammed bir Bizans ordusunu yendikten sonra⁵² Osmân'ın mevlası Ziyâd b. el-Cerrâh ve Hubeyre b. el-'A'rec el-Hadramî komutasında gönderdiği askerler ile Ermenilerin yaşadıkları Neşevâ ve Busfurcân⁵³ şehirlerinde bulunan kilise, manastır ve köyleri yaktırdı.⁵⁴ Bu savaşta Sîsecân⁵⁵ patriğinin kızı olan Ümmü Yezîd b. Esîd esir alındı.⁵⁶

85/704 yılında Muhammed b. Mervân'ın yeniden Ermeniyeye bir saldırı düzenlemesinden, ordusuyla yaz ve kışı orada geçirmesinden Ermenilerin yine rahat durmadıklarını anlıyoruz.⁵⁷ Artık bundan sonra Emevî orduları yeniden Kafkasya geçitlerine, Hazar kapılarına kadar ulaşacaktır.⁵⁸

⁴⁹ Aleksey Tereşçenko, "Hazarlar ya da Unutulmuş Bir Halkın Tarihi Yerlerinin Durumu Hakkında", *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar, Atlı Bir Kavmin Gizemi*, haz. Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, çev. Hande Güreli, İstanbul 2007, s. 43.

⁵⁰ Taberî, III, 620; İbnü'l-Esir, III, 141.

⁵¹ Halife, 182, 183.

⁵² Halife, 183, 184; İbn Kesîr, IX-X, 57. İbnü'l-Esir Muhammed b. Mervân'ın sadece Ermeniyeye gaza yaptığını zikretmektedir. a.g.e., III, 169.

⁵³ Arrân topraklarında bir şehir. Bu şehir Ermeni bölgesinden sayılmıştır. *Mu'cem*, I, 501.

⁵⁴ Halife, 184.

⁵⁵ Yâkût bu şehrin Arrân'dan sonraki şehir olduğunu zikretmektedir. a.g.e., III, 338.

⁵⁶ Halife, 184.

⁵⁷ Halife, 184; İbnü'l-Esir, III, 180.

⁵⁸ Halife b. Hayyât, Ebû 'Amr b. Ebû Hubeyre el-Leysi el-'Usfurî, (240/854), *Tarih*, haz. Mustafa Necib Fevvâz-Hikmet Fevvâz, Beyrut 1995, s. 182, 183; İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî (314/926), *el-Fütûh*, c. V-VI, Beyrut 1986, s. 402, 403.

Abdülmelik dönemi ile ilgili olarak son olarak Kafkasya ve bilhassa güney bölgelerinde, konumuzla doğrudan bağlantısının olduğunu düşündüğümüz burada basılan paralardan bahsetmek istiyoruz. Malum olduğu üzere Emevî halifesi Abdülmelik, müstakil ilk İslâm dinarını bastırılmış ve kendi döneminde muhtelif eyalet ve şehirlerde dinar ve dirhemler darp ettirmiştir. Özellikle henüz İslâm hakimiyetine girmiş olan bu bölgelerdeki askerlerin maaşları için olsa gerek Ermeniyeye 81 (700), Debîl 84 (703), 85 (704), 86 (705) ve Tiflis'te 85 (705)⁵⁹ muhtelif dirhemlerin bastırıldığı anlaşılmakta⁶⁰ olup bu durum bu şehirlerdeki Emevî askerî hareketliliğini göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.

Velid b. Abdülmelik'in (86-96/705-715) on yıl sürecek olan halifeliğinde doğuda ve batıda yapılan fetihlerle İslâm ülkesinin sınırları genişledi. Onun döneminde özellikle Kafkasya'da büyük çapta askeri faaliyet vardır. Kafkasya'nın güneyi artık kuzeye doğru Kafkasya geçitlerine yönelik askeri faaliyetler için üss teşkil edecektir. Halifenin kardeşi meşhur komutan Mesleme 89 (707-708) yılında bir orduyla Hazar topraklarına girerek, burada bulunan çok sayıda kale ve şehri fethetti.⁶¹ Mesleme almış olduğu ganimetlerle Ermeniyeye geri döndü.⁶² 91 (710) ve⁶³ 95 (714) yıllarında Hazar topraklarına seferler düzenleyen Mesleme'nin bu defaki hedefinin, Kafkasya'nın önemli geçitlerinden olan el-Bâb'ı ele geçirmek olduğu anlaşılmaktadır. Mesleme'nin sık sık buraya yönelik saldırı tertibi, Hazarların da bu yerin önemini farkında olduklarını bize göstermektedir.⁶⁴

96 (715) yılında Velid'in vefatıyla boşalan halifelik makamına Süleyman geçti. Onun yaklaşık iki buçuk yıl süren halifeliğinde (96-99/715-717) en önemli hadise tabî olarak Kostantiniyye'nin (İstanbul) fethi için yapılan büyük organizasyondur. Onun döneminde daha önce Velid zamanında Hazarlar'la mücadelede etkin olarak görev alan Mes-

⁵⁹ V. Minorsky, "Tiflis", İA, c. XII-1, İstanbul 1979, s. 265.

⁶⁰ John Walker, *A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-reform Umayyad Coins*, London 1956, s. 298, 299; Abdülmelik dönemi para reformu ve bu dönemde bastırılan paralar hakkında geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, "Abdülmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İSTEM*, Sayı 8, Konya 2006, s. 171-186.

⁶¹ Taberî, III, 680; İbnü'l-Esir, III, 195.

⁶² İbn A'sem, V-VI, 403, 404.

⁶³ Taberî, IV, 3.

⁶⁴ İbn Tağrıberdî, Cemâleddin Ebû'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mülûku Mısır ve'l-Kâhire*, c. I, Kahire 1929, s. 229.

leme'nin, el-Bâb'ı fethi sonrasında Kostantiniyye seferi için bölgeyi terk etmesi, Hazarlar'ın işine yaramış gözükmektedir.

Süleyman'ın yerine halife olan Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720), halife olur olmaz ilk işi, kuşatmayı sürdüren askere erzak göndermek oldu.⁶⁵ Bu arada Mesleme'nin yokluğunu fırsat bilen Hazarlar⁶⁶ 99 (717-718) yılında Ermeniyeye ve Azerbaycan topraklarına girdiler. Bu saldırıda çok sayıda Müslüman hayatını kaybederken birçoğu da esir alındı. Bunun üzerine yeni halife Ömer, Hâtim b. Nu'mân el-Bahlî⁶⁷ komutasında bölgeye bir ordu sevk etmek zorunda kaldı. Hâtim b. Nu'mân'ın komutasında yapılan savaşlarda Hazarlar yenilgiye uğratıldı.⁶⁸

Hazarlar'ın bu saldırılarının Müslümanların, Kostantiniyye kuşatmasını kaldırmalarında etkili olan unsurlardan birisi olduğu ifade edilmektedir.⁶⁹ Öyle anlaşılıyor ki kuşatma altındayken Bizans, Hazarlar'ı eski sömürgesi ve İslâm hakimiyetinde olan Ermeniyeye ve Azerbaycan topraklarına saldırımları için ikna etmiş ve bu sayede de rahat bir nefes almıştı. Durumun vehametini anlayan yeni halife Ömer de, kuşatmanın kaldırılmasını ve ordunun salimen İslâm ülkesine dönmesi emrini vermişti.⁷⁰

Süleyman b. Abdülmelik'in Ermeniyeye valisi Adiy b. Umeyre el-Kindî,⁷¹ Ömer b. Abdülaziz'in de Ermeniyeye valisi olarak görülmektedir. Onun valiliğinde bölgedeki imar faaliyetlerine önem verdiği ve el-Beylekan şehrinde, kendi adını verdiği (Adiy Nehri) bir nehir kazdırdığı zikredilmektedir.⁷²

⁶⁵ Taberî, IV, 61; İbnü'l-Esir, III, 256; bkz. Mehmet Azimli, " Mesleme b. Abdülmelik ve Futuhâtı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, Diyarbakır 2000, s. 97.

⁶⁶ Halife b. Hayyât, saldırıyı Hazarlar'ın tertip ettiğini söylerken Taberî ve İbnü'l-Esir, Türklerin saldırdığından bahsetmektedir. *Tarih*, 202; *Tarih*, IV, 61; *el-Kâmil*, III, 256.

⁶⁷ Halife ve Taberî, bu şahsın ismini Abdülaziz b. Hâtim b. en-Nu'mân el-Bahlî olarak vermektedir. Bkz. a.g.e., 202; a.g.e., IV, 61. İbnü'l-Esir ise Hâtim b. en-Nu'mân el-Bahlî olduğunu nakletmektedir. *el-Kâmil*, III, 256.

⁶⁸ Taberî, IV, 61; İbnü'l-Esir, III, 256; bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2011, s. 61.

⁶⁹ İrfan Aycan, "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Müna-sebetleri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c. IV, Ankara 2002, s. 321.

⁷⁰ İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah, *Siretu Ömer b. Abdilaziz*, tsh. Ahmed 'Ubeyd, Kahire 1977, s. 32.

⁷¹ Bkz. Belâzurî, 294.

⁷² Belâzurî, 294. Bkz. Halife, 202.

Ömer b. Abdülaziz sonrasında halife olan Yezîd'in idaresi 101-105 (720-724) yılları arasında kısa sürdü. Halifeliliğinin ilk yılında 103 (721-722) Hazarlar'ın el-Lân'a saldırdıkları zikredilmektedir.⁷³ Bunun üzerine halife Yezîd, Humuslu Sübeyt en-Nehrâni'yi Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine tayin etti.⁷⁴ 104 (722-723) yılında Ermeniyeye'den hareket eden, İslâm ordusu, Hazar ülkesine girdi.⁷⁵ Ne var ki Hazar ülkesinde 30 bin kişilik bir Hazar ordusu karşısında yenilgiye uğradı.⁷⁶

İslâm ordusunun yenilgisiyle birlikte Kafkasya'nın güneyi artık Hazar tehlikesine açık hale geldi. Hazarlar bunu fırsat bilerek hızla işgale başladılar.⁷⁷ Halife Yezîd bunun üzerine 104 (722-723) yılında, Hazar akınlarını durdurmak ve Sübeyt'in intikamını almak üzere Cerrâh b. Abdullah'ı Ermeniyeye valiliğine tayin etti.⁷⁸ Cerrâh hazırladığı bir orduyla Berza'a'ya gitti.⁷⁹ Cerrâh'ın güçlü bir ordu ile üzerlerine geldiği haberini alan Hazarlar ise Bâbu'l-Ebvâb'a çekilmek zorunda kaldılar.⁸⁰

Cerrâh, Berza'a'dan hareketle ordusuyla birlikte önce Kür ırmađını⁸¹ aştı ve daha sonra Samûr⁸² denilen başka bir ırmağı geçerek Hazar topraklarına girdi.⁸³ Onun Kür nehrinden sonra el-Bâb şehrine iki fersah uzaklıktaki Rûbâs⁸⁴ olarak bilinen bir diğer nehre kadar ilerlediğini ve burada kamp kurduğu da zikredilmektedir.⁸⁵ Cerrâh, Rûbâs'dan el-Cibâl'de bulunan krallara mektuplar göndererek askerleriyle birlikte kendisine katılmalarını emretti. Dunlop, bu esnada bölgede bulunan

⁷³Taberî, IV, 98; İbnü'l-Esir, III, 296.

⁷⁴İbn A'sem, *Futûh*, VII-VIII, 258.

⁷⁵İbnü'l-Esir, III, 299, 300.

⁷⁶İbn A'sem, VII-VIII, 260.

⁷⁷D. M. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul 2008, s. 77.

⁷⁸İbn A'sem, VII-VIII, 260; el-Ezdî, Ebû Zekeriya Yezîd b. Muhammed b. İyâs b. el-Kâsım, *Tarihu'l-Mavsîl*, thk. Ali Habibe, Kahire 1967, s. 17.

⁷⁹Belâzurî, *Futûh*, 294; İbn A'sem, VII-VIII, 260.

⁸⁰İbn A'sem, VII-VIII, 260; İbnü'l-Esir, III, 300.

⁸¹Kür, Ermeniyeye ve Arrân arasında Tiflis şehrinin ikiye bölerek akan bir nehirdir. Kür ile Berza'a'nın arasının iki fersah olduğu, Kür nehrinin, Hazar Denizi'ne döküldüğü zikredilmektedir. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 512.

⁸²Samur, kuzey Azerbaycan'da Bakü ile Derbend arasında yer alan bir kaza merkezi olan Kuba'da bulunan bir nehirdir. V. Minorsky, "Kuba", *İA*, c. VI, Eskişehir 1997, s. 924, 925.

⁸³Belâzurî, 289.

⁸⁴Minorsky, Rûbâs'ın Rubhas'dan gelebileceğini söylemekte ve bu nehrin Derbend'in güney batısına doğru Tabarsarân bölgesini suladığını zikretmektedir. Kuzey sahilten güneye doğru olan bölgeler ise şunlardır: Kaytak, Derbend, Tabarsarân, fakat Derbend'in batısındaki (Kaytak'da bulunan) Derbend'in kaynakları ve (Tabarsarân'daki) Rubas birbirlerine oldukça yakın yer almaktadır. *Hudûdu'l-A'lem*, (*The Regions of the World*), çeviri ve izah. V. Minorsky, Londra 1937, Açıklama, 450.

⁸⁵İbn A'sem, VII-VIII, 260.

mahalli kralların iki büyük gücün karşılaşmasından endişe ettiklerini ve onlara karşı hasmâne tavırlardan uzak durduklarını belirtmektedir.⁸⁶

Hazar Hakanı Narstik⁸⁷ b. Hâkân, Cerrâh'ın 25.000 kişilik ordusuyla er-Rân Nehri'nde karargâh kurduğunu öğrendi ve onların daha da ileriye gitmelerine engel olmak için ordusuyla, Müslüman ordusuna bir gece baskını yapmaya karar verdi. Hâkân 40.000 kişilik ordusuyla er-Rân nehrine ulaştı. Yapılan savaş Hazar ordusunun mağlubiyeti ile sonuçlandı.⁸⁸ Cerrâh ordusuyla bölgede altı gün kaldı. Yapılan çatışmalar sonrasında bölge halkı, kendilerinin -bugünkü Azerbaycan topraklarında yer alan- Rustâk Kabala'ya⁸⁹ nakledilmeleri talebinde bulundular ve bunun üzerine barış tesis edildi.⁹⁰

Cerrâh ardından daha önce 32 (652-653) yılında kuşatılan, fakat ele geçirilemeyen meşhur Hazar şehri Belencer'e ulaştı. Hazarlar'ın, Belencer'i can siperâne savunmaları, şiddetli Müslüman hücumu karşısında bir fayda vermedi ve şehir düştü (Rebiulevvel 104/Ağustos 722).⁹¹ O, Belencer'i fethettikten sonra Vebender⁹² kalesine gitti ve burasını da savaş yapmaksızın ele geçirdi. Ardından Semender'e doğru harekete geçmek isteyen Cerrâh daha ileri de sorunla karşılaşabileceğini düşünerek, ordusuna geri çekilme emri verdi. Dönüş güzergâhında Kafkasları geçti ve Şekkâ⁹³ denilen rüstâkda kışlamaya karar verdi.⁹⁴ Belâzurî, Cerrâh'ın kış aylarının gelmesi üzerine geri dönerek Şekkâ denilen yerde

⁸⁶ Dunlop, 78.

⁸⁷ Dunlop, Bal'amî'nin metnini esas alıp Hâkân'ın oğlunun isminin muhtelif okunuşlarını zikrettikten sonra Barcik olarak vermiştir. Bkz. *Hazar Yahudi Tarihi*, 78.

⁸⁸ İbn A'sem, VII-VIII, 262; İbnü'l-Esîr, III, 300. Halife bu savaşı kısaca zikretmektedir. *Tarih*, 211.

⁸⁹ Minorsky, Kabala'nın Kible'den geldiğini ve Şekkâ, Berza'a ve Şîrvân arasında verimli ve hoş bir kasaba olduğunu söylemektedir. Bkz. *Hudûd*, 144.

⁹⁰ Halife, 211; İbn A'sem, VII-VIII, 262.

⁹¹ Halife b. Hayyât, 210, 211; İbn A'sem, VII-VIII, 262.

⁹² İbn A'sem'in zikrettiği bu şehirle ilgili kaynaklarımızda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Fakat Mes'ûdî bu bölgede dağlarla deniz arasında bulunan Rumlara ait halkı kalabalık bir şehir olan Velender'den bahsetmektedir. Belki de müteakiben bu Hazar şehri, zamanla Rum yönetimine girmiş olmalıdır. Bkz. el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyin, (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk. Sa'îd Muhammed el-Lehhâm, c. I, Beyrût 1997, s. 212.

⁹³ Belâzurî ve İbn A'sem onun Şekkâ'da kışladıklarını zikretmektedirler. bkz. *Futûh*, 290; *Futûh*, VII-VIII, 264. Yâkût burasının Ermeni vilayetinde ve Kür nehri üzerinde Tiflis'e yakın bir yer olduğunu nakletmektedir. Bkz. *Mu'cem*, III, 405. Dunlop, Şeki olarak zikretmiştir. Bkz. *Hazar Yahudi Tarihi*, 81. Şeki: Güney Kafkasya'nın doğusunda yer alan şehir, Kafkas dağlarının parçası olan Salavat dağı'nın güney eteğinde kurulmuş olan bir şehir. Mustafa Aydın, "Şeki", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 489.

⁹⁴ İbn A'sem, VII-VIII,

konakladığını zikretmekte, fakat ordusunun ise kışı Berza'a ve el-Beylekan'da geçirdiğini nakletmektedir.⁹⁵ Görüldüğü gibi Ermeniye ve Azerbaycan toprakları İslâm ordusunun lojistik bölgeleri olarak vazife icra ediyordu.

Cerrâh burada kışlarken halife Yezîd b. Abdülmelik'in ölüm haberi geldi.⁹⁶ Yeni halife Hişâm b. Abdülmelik'in (105-125/724-743) oldukça uzun süren hilafetinde çok önemli dış siyasi gelişmeler içerisinde Kafkasya bölgesindeki ve buradaki Hazarlar'a karşı yapılan askerî faaliyetler önemli bir yer tutmaktadır. Burada biz Müslüman-Hazar savaşlarına uzun uzun anlatmaktan ziyade Kafkasya'nın güneyinde cereyan eden bir kısım olayı kısa hatlarla vermeye çalışacağız.

Halife Hişâm, Cerrâh'ın Hazar valiliğini onaylamakla birlikte ona destek birlikleri göndereceği sözünü verdi.⁹⁷ Cerrâh da kışı geçirdikten sonra 105 (723-724) yılında baharda tekrar Hazar topraklarına girdi. Hazarların en önemli müttefiklerinden olan Alan topraklarına yöneldi. 105 (723-724) ve 106 (724-725) yıllarında yapılan seferler ile Alanların vergi vermeyi kabul ettikleri nakledilmektedir.⁹⁸

107 (725-726) yılına gelindiğinde ise halife Hişâm, Cerrâh'ı Ermeniye ve Azerbaycan valiliğinden azlederek yerine, kendi kardeşi Mesleme b. Abdülmelik'i görevlendirdi. Mesleme, ilk önce görev yerine gitmeyip yerine Tay kabilesinden Hâris b. Amr'ı vazifelendirdi.⁹⁹ Onun bölgede bir dizi askeri faaliyette bulunduğu nakledilmektedir.¹⁰⁰

108 (726) yılında Mesleme'nin Kayseriyye'yi bir sefer düzenleyerek almasından,¹⁰¹ onun halen Azerbaycan'a gitmediği ve Anadolu'da askeri faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Fakat aynı yıl içerisinde Martik b. Hâkân'ın Azerbaycan'a yürüdüğü ve Versân¹⁰² şehrini kuşatarak mancınıklarla taşıttığı¹⁰³ haberini alan Hâris b. Amr, ordusuyla İbn

⁹⁵ Belâzurî, 290.

⁹⁶ İbn A'sem, VII-VIII, 264; İbnü'l-Esir, III, 301.

⁹⁷ İbn A'sem, VII-VIII, 264; İbnü'l-Esir, III, 301.

⁹⁸ Taberî, IV, 109, 114; İbnü'l-Esir, III, 309, 315.

⁹⁹ Halife b. Hayyât, 217; Ezdî, 25; İbnü'l-Esir, III, 317.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esir, III, 317.

¹⁰¹ Halife b. Hayyât, 218, Taberî, IV, 122; İbnü'l-Esir, III, 318.

¹⁰² Azerbaycan topraklarında bulunan şehir, Azerbaycan hududunun sonunda yer almaktadır. Versân'ın Vâdi er-Res ile arası iki fersah olduğu zikredilmektedir. Yâkût, V, 426.

¹⁰³ Halife, 218; Ezdî, 27. İbnü'l-Esir, Versân şehrini zikretmeksizin Azerbaycan'da birkaç şehrin kuşatıldığını nakletmektedir. III, 318.

Hâkân'ın üzerine yürümüş ve onunla karşılaşmıştı. Yapılan savaşı Hazarlar kaybetmişti.¹⁰⁴

109 (727) yılında Mesleme, Azerbaycan ve Hazar işlerini yerinde takip için ordusuyla bölgeye hareket etti.¹⁰⁵ Kışı burada geçiren ünlü komutan 110 (728) yılında ordusuyla Bâbu'l-Lân'ı (Daryal Geçidi) geçerek Hazar ülkesine bir saldırı tertip etti.¹⁰⁶ 111 (729) yılında Hazarlar'ın Azerbaycan'a girmelerinden hala Hazar tehdidinin olduğu Mesleme'nin hareketinin çok da etkili olmadığı sonucu çıkmaktadır. Azerbaycan topraklarına giren bu Hazar ordusunu, Hâris b. Amr'ın karşıladığı ve bozguna uğrattığı belirtilmektedir.¹⁰⁷

Bu süreç içerisinde Mesleme'nin başarılı olmadığı, bunun üzerine de azledildiği ifade edilmektedir. Akabinde birkaç yıldır merkezde bekleyen Cerrâh 111 (729)'de yeniden bölgeye vali olarak görevlendirildi.¹⁰⁸ Aynı yıl Cerrâh hiç vakit kaybetmeden harekete geçti ve Tiflis üzerinden giderek, Hazarlar'ın el-Beydâ dedikleri şehri yağmaladı ve geri döndü.¹⁰⁹ Bu durum Hazarlar'ı ciddi anlamda rahatsız etmiş olmalı ki ertesi yıl (112/730) el-Lân (Alan)'da toplanan oldukça kalabalık olduğu zikredilen Hâkân'ın oğlu Nârstik (Bârstik)'in komutasındaki büyük bir Hazar ordusu, saldırıya geçerek Azerbaycan topraklarına girdi.¹¹⁰

İslâm kaynaklarında 300 bin kişiden oluştuğu zikredilen¹¹¹ kalabalık Hazar ordusu Kür ve er-Res (Aras) nehirlerinin birleştiği yere geldi, buradan da Versân'a ulaştı. Burayı alan düşman ordusu şehir halkını kılıçtan geçirdi.¹¹² Bu esnada Cerrâh'ın ordusuyla Şekkâ'da kışladığı daha sonra Berza'a kalesine, oradan da sırasıyla el-Baylekân, Versân, Bâcervân¹¹³ ve son olarak da Erdebil'e¹¹⁴ giderek orada karargahını kur-

¹⁰⁴ Halife, 218; Ezdî, 27; İbnü'l-Esir, III, 319.

¹⁰⁵ Halife, 218; Ezdî, 29; İbnü'l-Esir, III, 321.

¹⁰⁶ Halife, 219; İbn Kesir, IX-X, 288.

¹⁰⁷ Taberî, IV, 137; İbnü'l-Esir, III, 329.

¹⁰⁸ Halife, 220; Taberî, IV, 137; Ezdî, 30; İbnü'l-Esir, III, 329.

¹⁰⁹ Halife, 220; Ezdî, 30; İbnü'l-Esir, III, 329.

¹¹⁰ Halife, 220; Taberî, IV, 139; Ezdî, 30; İbnü'l-Esir, III, 329; İbn Kesir, IX-X, 30. Ayrıca bkz. Kalankatlı Moses, 291.

¹¹¹ İbn A'sem, VII-VIII, 266; Ezdî, 30; İbnü'l-Esir, III, 329. Bkz. Ghewond, 18.

¹¹² İbn A'sem, Cerrâh'ın ordusunun Hazarlar'ın saldırısı esnasında dağınık vaziyette olduğunu, Hazarlar'ın ulaşabildikleri, Müslümanlara ait olan bölgeleri yakıp yıktıklarını ve yağmaladıklarını aktarmaktadır. Bkz. *Futûh*, VII-VIII, 266, 267.

¹¹³ Şirvân yakınlarında Bâbu'l-Ebvâb taraflarında bir şehir. Yâkût, I, 372.

¹¹⁴ Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden birisi. Yâkût, I, 174.

duğu, o gün toplanan Müslüman asker sayısının ise 30.000'den fazla olduğu ifade edilmektedir.¹¹⁵ Cerrâh ayrıca halifeden de asker talebinde bulundu. Erdebil'de bulunan Cerrâh'ın, Mgn,¹¹⁶ Ceyln,¹¹⁷ Tlekn'a¹¹⁸ süvari birlikleri gönderdiği, bu birliklerin de müteakiben Erdebil'e geri döndükleri nakledilmektedir.¹¹⁹ Cerrâh'ın bu Şehirleri gezmesinden, Hazar saldırılarına karşı Kafkasya'nın güneyindeki bu Şehirlere asker yerleŐtirmek suretiyle tahkim ettirdiği anlaşılmaktadır.¹²⁰

Belâzurî, Cerrâh'ın er-Res ırmağını geçen Hazarlar'ı ilk önce Versân sahrasında karŐıladıđını, burada bir savaş yapıldığını ve Hazarlar'ın Erdebil taraflarına çekilmek zorunda kaldıkları zikretmektedir. Halife b. Hayyât ise Cerrâh'ın, Erdebil'i kuŐatan Hazarlar'ın üzerine yürüdüğünü ifade etmektedir.¹²¹

Ramazan 112 (Kasım 730)'de Erdebil ovasında Hazarlarla Müslümanlar arasında vuku bulan savaş, Cerrâh'ın ölümü ve Müslümanların mağlubiyeti ile sonuçlandı. Yenilgi sonrasında ilk olumsuz geliŐme, kısa bir süre direnen Erdebil Şehrinin Hazarlar'ın eline geçmesi oldu. Halk kılıçtan geçirildi ve Şehir yağmalandı.¹²² Ezdî, Hazar ordusunun daha sonra üç gruba ayrıldığını, onlarla birlikte Müslüman ve zimm esirlerin bulunduğunu söylemekte, çok sayıda esirin müteakiben vuku bulacak olan Şiddetli kış ve yağmurda hayatını kaybettiğini belirtmektedir.¹²³ Hazar ordusu daha sonra Musul yakınlarına kadar ilerleyerek, evre bölgeleri yağmaladı.¹²⁴ Bu felaket Müslümanları derinden etkilemiŐ, İslam ülkesinin birçok Şehrinde hüzün hakim olmuştu.¹²⁵ Hazar ordu-

¹¹⁵ İbn A'sem, VII-VIII, 266.

¹¹⁶ el-Himyeri, Mgn'ın, Ts amilliklerinden olan Horâsân'da bir Şehir olduğundan bahsetmektedir. Muhammed b. Abdulmun'im, (727/1327), *Kitâbu'ı-Ravzi'l-Mi'tr fi Habe-ri'l-Aktr*, thk. İhsan Abbâs, byy 1980, s. 566.

¹¹⁷ Yâkût, Nh'un oğlu Yfes'in oğlu KemŐeh'in oğulları Taberistn halklarından Mgn ve Ceyln'ın olduğunu söylemektedir. Bu vilayette çok sayıda köy ve ovanın bulunduğunu ve o dönemde Türkmenlerin yaŐadıklarını ifade etmektedir. V, 261.

¹¹⁸ Horâsân'ın en büyük Şehri. Yâkût, IV, 7.

¹¹⁹ İbn A'sem, VII-VIII, 266.

¹²⁰ Artamonov, 282.

¹²¹ Halife, 220; Belâzurî, 290.

¹²² Halife, 220, 221; İbn A'sem, VII-VIII, 269; İbnü'l-Esir, III, 329.

¹²³ Ezdî, 32.

¹²⁴ Halife, 221; Ezdî, 32; İbnü'l-Esir, III, 329; İbn Haldn, III, 111. Hazarlar'ın Müslümanlar karŐısındaki bu zaferinin, Bizanslılar tarafından bilindiği Theophanes'in kroniğinde geçtiği üzere anlaşılmaktadır. Yalnız Theophanes bu savaşı, 728-729 yılları olayları içerisinde vermekte ve Hazar Hakanının Ermeni toprakları ile Media topraklarını yağmaladığını ise kısaca zikretmektedir. Theophanes, 98. Bkz. Dunlop, 85, 86.

¹²⁵ İbn A'sem, VII-VIII, 269.

ları Musul ve Diyarbakır civarlarındaydı ve tehlike kendisini Dımaşk'te hissettirmişti.

Cerrâh şehit olmadan önce kardeşi Haccâc b. Abdullah'ı kendi yerine Ermeniye valisi yapmıştı. Halifelik sarayında ise kimin vali olacağı ile ilgili Mesleme'nin adı ön plana çıkmış olsa da Horâsân bölgesinde ve Türklere karşı savaşlardaki tecrübesinden dolayı Saîd b. Amr el-Hareşî isimli bir komutanın görevlendirilmesine karar verilmişti.¹²⁶ Kafkasya'nın güneyindeki bütün bölgeler neredeyse İslâm hakimiyetinden çıkmıştı. Hazırlanan 30 bin kişilik bir orduyla Saîd öncelikle el-Cezîre'ye ulaştı. Hareket halindeki orduya Hazarlara karşı cihat için bölge şehirlerinden insanlar katılıyordu. Saîd b. Amr, Erzen¹²⁷ şehrinde yenilgi sonrasında Cerrâh'ın ordusundan kaçanlarla karşılaştı. Onların katılımıyla oradan bir Ermeni şehri olan, fakat bozgun sonrasında Hazar idaresine giren Hılât'a¹²⁸ ulaştılar. Kuşatma sonrasında şehir Müslüman idaresine girdi. Ardından Müslüman hakimiyetinden çıkmış olan diğer kale ve şehirler birer birer alınarak Berza'a'ya varıldı.¹²⁹

Anlaşıldığı üzere Cerrâh'ın yenilgisi Kafkasya'nın güneyinde, bugünkü Doğu Anadolu bölgesindeki birçok şehrin hızla el değiştirmesine neden olmuştu. Şimdi Saîd b. Amr bunları teker teker yeniden ele geçirmek zorunda kaldı. Bu bölgede sadece Versân ve Bâcervân'daki¹³⁰ Müslümanların bu bozgun karşısında şehirlerini, düşmana karşı müdafaa ettikleri anlaşılmaktadır. Fakat İslâm ordusunun acil yardımına ihtiyaçları vardı. Versân ve Bâcervân hemen düşman kuşatmasından kurtarıldı. Hatta Bâcervân ileri ki zamanlarda Sâid tarafından bir askeri üss olarak kullanıldı. Halen bölgede dağılarak, kuşatma ve yağma faaliyetlerinde bulunan Hazar birliklerinin takibine başlandı. Kısa süre sonra peş peşe pek çok Hazar birliği imha edildi. Onların ellerinde bulunan Müslüman esirler ise birer birer kurtarıldılar.¹³¹

Birçok birliğin imha edildiği haberi kendisine ulaşan Narstik b. Hakan, bunun üzerine Azerbaycan topraklarındaki dağılık halde bulu-

¹²⁶ Halife, 221; İbn A'sem, VII, VIII, 269, 270; Ezdî, 32; İbnü'l-Esir, III, 329.

¹²⁷ Ermeni bölgesinde Hılât yakınlarında sağlam bir kalesi olan meşhur şehir. İlk olarak İyâz b. Çanm tarafından fethedildiği ifade edilmektedir. Bkz. Yâkût, I, 180, 181.

¹²⁸ İyâd b. Çanm'nin fethettiği bu şehir, mamur bir Ermeni şehridir. Yâkût, II, 435.

¹²⁹ İbn A'sem, VII-VIII, 271, 272; İbnü'l-Esir, III, 330.

¹³⁰ Şirvân yakınlarında Bâbu'l-Ebvâb taraflarında bir şehir. Yâkût, I, 372.

¹³¹ İbn A'sem, VII-VIII, 275, 276.

nan diğer Hazar ordularını biraraya getirerek büyük bir ordu kurdu. Hazarlar'ın toplandığı haberini alan Saíd de ordusuyla sırasıyla Versân, el-Baylekân, Berza'a ve Kabala'ya giderek, bu şehirlerden asker takviye etmek suretiyle kendi ordusunu hazırladı. Hazırlıklar sonrasında Berzend¹³² topraklarında Müslüman ordusu ile Hazar ordusu karşı karşıya geldi. İlk savaşı Müslümanlar kazanmış, fakat kalabalık Hazar ordusu imha edilememişti. Mađlubiyetine rağmen Hazar ordusunun sayısının 190.000 olduğu nakledilmektedir. Saíd'in ordusunun ise ağırlığını Şâm ve Cezîrelilerin oluşturduğu, civar bölgelerden katılımlarla, sayısının 53.000'e ulaştığı ifade edilmektedir. Saíd ordusu ile daha önce Hazar Hakanının oğlunun yerleştiği Múgân nehrine geldi.¹³³ Burada yapılan savaşı yine Müslümanlar kazandı. Hazar ordusu dağıldı, iğerinde Hakan'ın oğlu Narstik'in de bulunduğu birçok Hazar askeri kılıçtan geçirildi. Çok sayıda elde edilen ganimetle birlikte İslam ordusu Bâcervân'a gitti.¹³⁴ Saíd b. Amr el-Hareři müteakiben, Mesleme kendisini azledene kadar kısa bir süre daha bu bölgede valilik yaptı. Saíd'in kısa süren bölge valiliğinde başarılı olduğu açıktır ve Cerrâh sonrasında bölgede İslâm hakimiyetini tesis etmede büyük gayretinin olduğu anlaşılmaktadır.

Vali Mesleme b. Abdülmelik'in, 112 (730) yılında kışın, şiddetli yağmur ve soğukta Hazarlar'ı takip ettiği, el-Bâb'a kadar gittiği, burada Tay kabilesinden el-Hâris b. Amr'ı bırakarak geri döndüğu zikredilmektedir.¹³⁵ 113 (731) yılında ise Mesleme'nin, şervân topraklarında bulunan Heyzân'ı kendisine itaata çağırđıđı, halkı kabul etmeyince de burasını kuşatma altına aldığı, muhasara sonrasında şehrin eman istediği, bunun üzerine Mesleme'nin de eman verdiği, fakat daha sonra şehirdeki savaşçılarını öldürterek, kalesini de yıktırđıđı zikredilmektedir.¹³⁶

Belâzurî, Mesleme'nin burasını kendisine çiftlik yaptırdığı, kendi döneminde bu çiftliklerin Havzu Heyzân olarak anıldığını, bu esnada şervânşâh, Lîranşâh, Taberserânşâh, Filânşâh, Cerşânşâh ve Maskat adlı

¹³² Birinci Ermeniy'e'de Cürzân amilliğinde Tiflis taraflarında bir şehir. Berzend ve Erdebil'in arasının 15 fersah olduğu nakledilmektedir. Yâkût, I, 454.

¹³³ İbn A'sem, VII-VIII, 277, 278.

¹³⁴ İbn A'sem, VII-VIII, 278-280. Krş. İbnü'l-Esir, III, 331.

¹³⁵ Taberî, IV, 139.

¹³⁶ İbn A'sem, VII-VIII, 282.

Cibâl emirlerinin toplanarak Mesleme'ye geldikleri ve ona haraçlarını vererek, bağılıklarını sunduklarını nakletmektedir.¹³⁷

İbn A'sem, Mesleme'nin daha sonra Hazarlar'ın elindeki el-Bâb'a (Derbend) yöneldiğini ifade etmektedir. O, buradan Hazar topraklarına yönelik bir akına girişti. Hazarların toparlandığı haberini alınca da hızla el-Bâb'a geri döndü. Kafkasya'nın önemli geçitlerinden olan el-Bâb'da büyük Hazar ordusunu karşıladı ve onları yenilgiye uğrattıktan sonra stratejik önemi olan bu şehri de yeniden ele geçirdi. Asker ve erzak yerleştirdi (114 (732)).¹³⁸

Mesleme bu tahkimat sonrasında Kafkasya'dan ayrıldı. Bunu haber alan Hazarlar ise yeniden bir saldırı tertip ettiler. Bunun üzerine Mesleme'nin yerine bıraktığı Mervân b. Muhammed bir karşı saldırı gerçekleştirdi. Daha sonra da askerleriyle birlikte kışı el-Bâb'da geçirdi.¹³⁹ Bu arada Halife Hişâm, baharda eski bölge valisi Sa'id b. 'Amr el-Hareşî'yi yeniden Ermeniyeye, Azerbaycan, er-Rân ve Cürzân valiliğine tayin etti. Sa'id'in yeniden görevlendirilmesi, bir noktada daha önce halifenin kardeşi Mesleme ile yaşadıkları karşısında gönül alma olarak değerlendirilebilir. Said'in kısa süre sonra gözlerinden rahatsız olması dolayısıyla yerine Mervân b. Muhammed Ermeniyeye, Azerbaycân valisi ve Hazar savaşları ile sorumlu komutan olarak görevlendirildi.¹⁴⁰

Hanedan üyesi olan Mervân, Cezîre ve Ermeniyeye valiliği yapmış olan, Ermeniyeye'nin İslâm hâkimiyetine sokulmasında büyük emeği geçen meşhur vali ve komutan Muhammed'in oğlu idi. Yukarıda zikredildiği üzere babasının yanında kazandığı tecrübe ve kendisinin de Mesleme'nin harekâtında bulunuşu, bu mevkiye getirilmesine yardımcı olmuştu. Ayrıca halife ile yaptığı görüşmede kendi stratejisini paylaştı ve Hazar ülkesini almak için halifeden 120.000 asker talebinde bulundu.¹⁴¹

Belâzurî, Mervân'ın ilk icraatının Berza'a'ya 40, Tiflis'e de 20 fersah mesafede bulunan Kasâk'a¹⁴² yerleşmek olduğunu söylemektedir.¹⁴³

¹³⁷ Belâzurî, 291.

¹³⁸ İbn A'sem, VII-VIII, 282, 285, 286; Taberî, IV, 150.

¹³⁹ İbn A'sem, VII-VIII, 288.

¹⁴⁰ İbn A'sem, VII-VIII, 289. Halife ve İbnü'l-Esîr, Mervân'ın Cezîre, Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi olarak tayin edildiğini zikretmektedir. *Tarih*, 223; *el-Kâmil*, III, 340.

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, III, 341. Bkz. Artamonov, 289.

¹⁴² İbn A'sem burasının ismini Kasâk, (*Futûh*, VII-VIII, 289) Belâzurî, *Kisâl* olarak vermektedir. (*Futûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara 2002, s. 297) Dunlop, Kasâk olarak

Mervân'ın tahkimi dolayısıyla burasının bir üss olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁴ Mervân'ın hedefi Hazarlar'dı ve hiç vakit kaybetmeden hemen saldırmak istiyordu. Fakat bu saldırıyı hemen düzenleyemedi. Zira yeni İslâm hakimiyetine giren bölgede bazı isyanlar baş göstermiş olduğundan öncelikle onların bastırılması gerekiyordu. Mervân, kendisi Ermeniyede bulunurken 117 (735) yılında bölgeye iki ordu sevk etti.¹⁴⁵ Halife b. Hayyât iki ordunun da Cebel-i Kabk'a gönderildiğini nakletmektedir.¹⁴⁶ Bunlardan birisi el-Lân topraklarına girerek üç kaleyi alırken diğeri ise Tûmânşâh üzerine gitti ve Tûmânşâh halkı ile sulh akdetti.¹⁴⁷ Müteakiben Tûmânşâh, Mervân tarafından Halife Hişâm'a gönderilmiş, halife de tekrar onu Mervân'a göndermiş ve krallığının iadesini emretmiştir.¹⁴⁸

Mervân'ın 118 (736) yılında da Ermeniyeden hareket ederek Vertinîs topraklarına girdiği, Vertinîs'in bunun üzerine kalesini terk ederek, Hazarya'ya sığınmak için kaçtığı zikredilmektedir. Bu arada Humrin halkı Vertinîs'i katlederek kesik başını Mervân'a göndermiş, o da kesik başı kale halkına teşhir için bir mızrağa geçirtmişti. Bunun üzerine kale halkı Mervân'ın hükmüne razı olarak teslim oldu. Savaşçuları öldürüldü, aileleri ise esir alındı.¹⁴⁹ Ermeniyeye valisi Mervân'ın büyük Hazar hareketi öncesinde kendi bölgesinde bir kısım Gürcü ve Ermeninin çıkardığı isyanı bastırmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. İsyancılar bastırıldıktan sonra Mervân 150 bin kişilik büyük bir ordu ile saldırıya geçti ve Hazar hakanlığını fethetti. Hakan İslâm dinine girdi. Mervân, Hakan'ı kardeş edindi ve ülkesinin idaresini kendisine bıraktı.¹⁵⁰

Mervân buradan yanında 40.000 ya da daha fazla (kafir) esirle birlikte Bâbu'l-Ebvâb şehrine geri döndü.¹⁵¹ Belâzurî Hazar ülkesinden bu

zikretmiş ve doğrusunun da İbn A'sem'in zikrettiğinin olduğunu belirtmiştir. bkz. *Hazar Yahudi Tarihi*, 97.

¹⁴³ Belâzurî, *Futûh*, 292; İbn A'sem, VII-VIII, 289.

¹⁴⁴ Dunlop, 97.

¹⁴⁵ Halife, 225; Taberî, IV, 157.

¹⁴⁶ Halife, 225.

¹⁴⁷ Taberî, IV, 157. İbn A'sem, Mervân'ın Ermeni krallarını da itaati altına aldığı, bunlara ait çok sayıda kaleyi ele geçirdiğini zikretmektedir. bkz. *Futûh*, VII-VIII, 289.

¹⁴⁸ Halife, 225.

¹⁴⁹ Halife, 226; İbnü'l-Esir, III, 118.

¹⁵⁰ İbn A'sem, VII-VIII, 291.

¹⁵¹ İbn A'sem, VII-VIII, 291. Bkz. Mustafa Demirci, "Abbâsiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VII-IX. Y.Y.)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Tarihin Peşinde*, Sayı V, 2011, s. 114.

insanların Mervân tarafından es-Semûr ile eş-Şâbirân arasında düzlük bir alan olan el-Lekz toprağına yerleştirildiğini ifade etmektedir.¹⁵² İbn A'sem ise bu topluluğun Kür arazisindeki düzlüğe Nehru's-Sâmur denilen yere nakledildiğini zikretmektedir.¹⁵³ Mervân'ın Hazar ülkesinde kendisine sorun çıkartan insanları, valisi olduğu bölgeye nakletmekle, valiliği altındaki bölgede nüfus dengesini kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

Kışı Kesâk'da geçiren Mervân, bahar geldiğinde es-Serîr¹⁵⁴ ülkesine girmeye karar verdi.¹⁵⁵ Kaynaklar bu seferin 121 (738-39) yılında olduğunu zikretmektedirler.¹⁵⁶ Mervân, amili Üseyd b. Zâfir es-Sülemî'ye yazarak, ordusuyla es-Serîr ülkesine hızla girmesini emretti. Kendisi de Kesâk'tan ayrılarak ordusuyla Kür nehrini geçerek Şekkâ'ya vardı. Buradan hareketle es-Serîr topraklarına gitti. Burada Bilâl, Amîk,¹⁵⁷ Hîzec¹⁵⁸ ve Tûmân denilen kaleleri aldı. Bu kaleler ile yapılan antlaşmalar ile stratejik önemi olan el-Bâb'a erzak gönderilmesi temin edildi.¹⁵⁹ Mervân ardından Zirîkirân¹⁶⁰ toprağına yöneldi. Burası ile her yıl verilmek kaydıyla 50 köle ve 10.000 müdd¹⁶¹ hububatlık bir anlaşma tesis etti. Ardından Hemzîn¹⁶² ülkesine girdiğinde burasının hükümdarı, Mervân'la anlaşmaya yanaşmadı. Bir aylık kuşatma sonrasında kaleleri ele geçirilerek yıkılıp, yıkıldı.¹⁶³ İbn A'sem, Mervân'ın süvarilerini dağıttığını bun-

¹⁵² Belâzurî, 292.

¹⁵³ İbn A'sem, VII-VIII, 291.

¹⁵⁴ es-Serîr meliki, el-Lân ve Bâbu'l-Ebvâb arasında geniş bir ülkeye sahiptir. Burasının Hazar ve Ermeniyeye ülkesine giden iki yolu bulunmaktadır. Bkz. Yâkût, III, 247. *Hudûd*'da Serîr ülkesinin, doğu ve güneyinde Ermeniyeye sınırları, batısında Rûm sınırları, kuzeyinde ise Alan topraklarının olduğu aktarılmakta ve bu ülkenin dağlar ve ovaların bulunduğu oldukça hoş bir ülke olduğu belirtilmektedir. Geniş bilgi için bkz.a.g.e., 161.

¹⁵⁵ İbn A'sem, VII-VIII, 292. Bkz. Ezdî, 42.

¹⁵⁶ Halife, 228; Taberî, IV, 193; İbnü'l-Esir, III, 379.

¹⁵⁷ Halife, Serîr ülkesinde Gavmesk isimli bir kaleden bahsederken burasını Ezdî, Armeşek olarak zikretmektedir. Bkz. *Tarih*, 228; *Tarihü'l-Mavsîl*, 42.

¹⁵⁸ Halife bu kalenin ismini Hasrec olarak verirken İbnü'l-Esir yukarıdaki gibi Hîzec olarak rivayet etmektedir. Bkz. *Tarih*, 228; *Kâmil*, III, 379.

¹⁵⁹ İbn A'sem, VII-VIII, 292-294.

¹⁶⁰ Halife Zerûbukzân (a.g.e., 228), Ezdî Demkirân (a.g.e., 43), İbnü'l-Esir ise Ezrûbrân olarak vermektedir. a.g.e., III, 379.

¹⁶¹ Walther Hinz bir müddün değerini 1,053 litre olarak vermektedir. Bkz. *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Sevim Acar, İstanbul 1990, s. 56.

¹⁶² Halife ve Ezdî, Humrîn , İbnü'l-Esir ise Hemzîn olarak vermektedir. *Tarih*, 228; *Mavsîl*, 43; *Kâmil*, III, 379.

¹⁶³ Belâzurî, 293; İbnü'l-Esir, III, 379.

ların da Hemzîn topraklarında 300 kûsür köyü tahrip ettiklerini zikretmektedir.¹⁶⁴

Mervân müteakiben geldiği Sedân'ı¹⁶⁵ ise sulh yoluyla fethetti. Belâzurî, Müslümanlara karşı göstermiş oldukları cömerlik ve yararlarından dolayı burada yaşayan Filânşâh halkına herhangi bir vergi konulmadığını belirtmektedir.¹⁶⁶ Burada Mervân'ın Misdâr¹⁶⁷ ve Kîrân'ı da sulh ile fethettiğinden bahsedilmektedir.¹⁶⁸ Mervân, ordusuyla daha sonra Lekz kalesine geldi. Kalenin emiri herhangi bir şey ödemeyi kabul etmedi ve Hazar emirine gitmek için kaleden çıktı. Emir, yolda bir çobanın attığı okla hayatını kaybetti. Mervân, Lekz halkı ile 20.000 müdd hububat karşılığında bir anlaşma yaptı. Ayrıca Haşrem es-Sülemî'yi buraya vali olarak tayin etti.¹⁶⁹ Belâzurî'nin kayıtlarına göre daha sonra da Mervân, Şervân ülkesine gitti. Kale, deniz kenarında olup Hışr adını taşımaktaydı. Burasının emiri, düz yere inmeye razı oldu ve her yıl 10.000 müdd hububat vermeyi kabul etti.¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr zikredilen bu emirliklerin Ermeniy'e den Taberistan'a kadar deniz kıyısı boyunca uzandıklarını belirtmektedir.¹⁷¹

Görüldüğü üzere Hazar başarısı sonrasında Kafkas topluluklarının birer birer İslâm hakimiyeti altına alınması esnasında Hazarya ile meşgul olunmadığı ve bu esnada Hakan'ın bariz bir şekilde kendi halinde bırakıldığı anlaşılmaktadır.¹⁷² Kafkas topluluklarının verecekleri vergiler ve hububatının, stratejik bir öneme sahip el-Bâb'da toplanmasının kararlaştırılması, bu şehrin daha ileriye doğru yapılacak olan asker sevkiyatında lojistik destek olarak kullanılmasının planlanıldığını göstermektedir.

¹⁶⁴ İbn A'sem, VII-VIII, 294.

¹⁶⁵ Bizim elimizdeki nüshada Sedân olarak yazılı olan bu ismi (*Futûh*, 293) Mustafa Fayda *Futûh* çevirisinde Şendân olarak vermektedir. Bkz. s. 298. İbn A'sem de Sendân olarak zikretmektedir. Krş. *Futûh*, VII-VIII, 294.

¹⁶⁶ Belâzurî, 293.

¹⁶⁷ Ezdî, Mesdân, İbnü'l-Esîr ise Misdâr olarak zikretmektedir. Krş. *Tarihu'l-Mavsıl*, 43; *Kâmil*, III, 379.

¹⁶⁸ Halife, 228; İbnü'l-Esîr, III, 379. Kazvînî Zereğîân olarak verdiği bu yerin Bâbu'l-Ebvâb'ın üstünde iki köy olduğunu, çevresinde köyler, mezralar, rustâklar ve dağların bulunduğunu nakletmektedir. Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, (682/1283), *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Beirut trz, s. 595.

¹⁶⁹ Belâzurî, 293.

¹⁷⁰ Belâzurî, 293, 294.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, III, 379.

¹⁷² Dunlop, 101.

Mervân b. Muhammed, Halife Hişâm'ın 125 (742-743) yılında Rusâfe'de ölmesi üzerine yerine geçen Halife Velid b. Yezîd'e (125-126/743-744)¹⁷³ biatini bildirdiğinden, onun zamanında da Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğini sürdürdü.¹⁷⁴ Başkent Dımaşk'te karışıklıkların olduğu bir zamanda, karışıklıktan uzak bir yerde bulunmasından dolayı Mervân, kendisini siyasî bakımdan sağlama almış, konumunu güçlendirmişti. Mervân kendi bölgesinde hakimiyetini sağladığından, kendisi Ermeniyeye'de dururken burada vukû bulan ufak tefek olaylar için oğlu Abdülmelik ve diğer komutanlarını sevk ediyordu. Mervân, kısa süre sonra Dûdâniyye'ye tertip ettiği seferde halife Velid'in de öldürüldüğü haberini aldı.¹⁷⁵

Gerçi bu esnada Mervân'ın bölgesinde de bir kısım huzursuzluklar baş gösterdi. Sâbit b. Nu'aym el-Cüzâmî adında birisi, Mervân'a isyan etti. Dahhâk el-Hâricî'nin el-Bâb'a yerleştirdiği kimselerden olan Musâfir el-Kassâb, Sâbit'in yanına gelerek onunla aynı görüşte olduğunu ifade ederek kendisine katıldı. Sâbit bunun üzerine onu, Ermeniyeye ve Azerbaycan valiliğine tayin etti. Kimliğini gizleyerek Erdebil'e gelen Musâfir, buradan Haricîler'den olan bir toplulukla hareketle Bâcervân'a gitti. Burada kendilerine katılanlarla birlikte, topluca Versân'a gittiler. Mervân'ın valiliğinde onun Versân topraklarını ihya ettirerek, şehri tahkim ettirdiği nakledilmektedir.¹⁷⁶

Versân'dan olan katılımımla birlikte Beylekân'a Musâfir'in liderliğinde yürüyen bu topluluk Yunân'da¹⁷⁷ karargahlarını kurdular. Tabî olarak Belâzurî'nin bu metninden Hâricîlere olan bu katılımımla birlikte şehirlerin onların ellerine geçip geçmediğine dair bir malumat yer almamaktadır, fakat anlaşıldığına göre şehirler gezilerek kendi düşüncelerindeki insanların desteklerinin temin edilmesine çalışılmaktadır. Bütün bunlar olurken Ermeniyeye Mervân tarafından vali tayin edilen İshak b. Müslim ise Sisecân'daki Kilâb kalesinde Musâfir'le savaşmaya devam ediyordu.¹⁷⁸

¹⁷³ Halife, 232.

¹⁷⁴ Halife, 239; İbn A'sem, VII-VIII, 328.

¹⁷⁵ Belâzurî, 294.

¹⁷⁶ Yâkut, V, 426.

¹⁷⁷ Mustafa Fayda çevirisinde burasını Donan olarak vermektedir. Bkz. Mustafa Fayda çevirisi s. 300.

¹⁷⁸ Belâzurî, 294.

Yezîd b. Velîd'in 126 (744) yılında Halife Velîd b. Yezîd'i öldürterek iktidarı ele geçirmesiyle, bölge valisi Mervân bu sefer yeni halifeye biat etmedi.¹⁷⁹ Bir halifenin öldürülmesi diğerinin ise kısa süre sonrasında hastalıktan vefat etmesi üzerine Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi olan Mervân'ın, topladığı bir ordu ile Dimaşk'e yürümesine ve burada halifeliğini ilan etmesine neden oldu. Onun 127-132 (744-749) yılları arasında 5 yıl 10 ay gibi süren halifeliğinde iç karışıklıklarla uğraşması, Ermeniyeye, Azerbaycan ve daha ilerisinde Hazar topraklarında ne tür olayların olduğunu unutturmuş görünmektedir.

Emevî ailesinin kendi içinde kavgaya tutuşması, Abbâsî ihtilalinin ayak sesleri ile birlikte uzak coğrafyalarda vukû bulan isyanlar artık bir devrin kapanmakta olduğunu işaretini veriyordu. Mervân babasının valiliği dönemlerinden başlayarak ve ileri ki dönemlerde hem komutan hem de vali olarak kazandığı tecrübe ve birikimi kendi halifeliğinde gösteremedi. Altı yıla yakın süren halifeliği karışıklıklar içerisinde geçti ve Abbâsî askerleri tarafından Zilhicce 132 (Temmuz 750) öldürüldü. Böylece 41 (661) yılında Muâviye b. Ebû Süfyân tarafından kurulmuş olan Emevî hanedanı takriben bir asır sonra Mervân b. Muhammed'in öldürülmesiyle tarihe karıştı.

Hazarları Yükselişi: M. S. 600-850

¹⁷⁹ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1993, s. 89.

Harita 8: Kaynak:

http://www.bibliotecapleyades.net/imagenes_sociopol/khazar03_03.jpg
30.09.2011

Abbâsîler Döneminde Kafkasya'nın Güneyinde İslâm Hâkimiyeti

Emevî hanedanının yıkılıp yerine Abbâsî hanedanlığının kurulmasıyla birlikte halifelige Ebû'l-Abbâs es-Saffâh (132-136/749-754) geçti. Onun Cezîre ve Ermeniyeye valisi olan, Ebû Ca'fer el-Mansûr, yukarıda isyana kalkıştıklarını söylediğimiz Müsâfir ve adamları üzerine bir ordu gönderdi. Bu ordu onları yenilgiye uğrattı ve Müsâfir öldürüldü. Bu sırada Beylekan halkı, Kuded b. Asfar el-Beylekânî liderliğinde ayaklanıp, el-Kilâb kalesine sığınmışlardı. Bunlar eman alıp, sığındıkları kaleden çıktılar.¹⁸⁰

Ebû Ca'fer el-Mansûr, halifelğinde Ermeniyeye, annesi bir Ermeni olan Yezîd b. Üseyd es-Sülemî'yi,¹⁸¹ Azerbaycan'a ise Yezîd b. Hâtim (el-Muhellebî)'i vali olarak tayin etti.¹⁸² Görüldüğü üzere Emevîler zamanında tek valinin yönettiği bu iki bölge artık iki ayrı vali tarafından yönetilmek zorunda kaldı. Emevîlerin çöküşüyle birlikte Müslümanların elinden çıktığı anlaşılan el-Lân kapısı Yezîd tarafından yeniden fetih edildi ve buraya muhafız olarak divân defterlerine kayıtlı askerlerden yerleştirildi.¹⁸³

Diğer taraftan halifenin emriyle Ermeniyeye valisi, Hazarlarla bir akrabalık bağı kurarak iki devlet arasında bir antlaşma yapılmasını temin etti. Ne var ki bu antlaşma Hazar prensesinin ölümüyle sona erdi. Zira bunun üzerine Hazarlar, İslâm topraklarına büyük bir saldırı gerçekleştirdiler.¹⁸⁴ Hazarlar'ın 145 (765) yılında el-Bâb'dan geçerek Ermeniyeye girdikleri zikredilmektedir.¹⁸⁵

Taberî, Astarhan el-Hârezmî yönetimindeki bu saldırının Ermeniyeye'ye olduğunu ve Hazarlar'ın Tiflis'e de girdiklerini, çok sayıda Müs-

¹⁸⁰ Belâzurî, 300.

¹⁸¹ Belâzurî, 295.

¹⁸² Ya'kûbî, II, 309; İbn A'sem, VII-VIII, 392.

¹⁸³ Belâzurî, 300. Ya'kûbî, Yezîd'in valiliğinde Azerbaycan'a yerleştirilen Arap kabilelerini kısaca zikretmektedir. Bkz. *Tarih*, II, 309.

¹⁸⁴ İbn A'sem, VII-VIII, 394.

¹⁸⁵ Taberî, IV, 477; İbnü'l-Esir, III, 591.

lüman ve zımmîyi öldürüp, birçoğunu da esir aldıklarını nakletmektedir.¹⁸⁶ Büyük Hazar ordusu ile Yezîd komutasındaki İslâm ordusu, Şervân topraklarında karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Müslümanlar büyük kayıp verdiler ve yenilerek Berza'a şehrine çekildiler. Hazarlar büyük miktarda ganimet elde ettiler.¹⁸⁷

Büyük Hazar saldırısı karşısında Abbâsiler, bununla baş edebilmek ve Hazarları geri atabilmek için Kafkasya'da tahrip edilen surların ve kalelerin yeniden yapılmasına gayret sarfettiler. Emeviler zamanında yapıldığı gibi asker yerleştirerek bunlar için erzak tahsis ettiler.¹⁸⁸ Belâzurî, bölge valisi Yezîd'in, Şervân toprağındaki petrol ve tuz yataklarını İslâm topraklarına dahil ettiğini, buralara gönderdiği tahsildarlar sayesinde Şervân vergilerini topladığını ve ayrıca onun buraya bir vekil tayin ettiğini nakletmektedir. Yine Belâzurî, Yezîd'in bu bölgede Küçük ve Büyük Ercîl şehirlerini yaptırdığından ve Filistinlilerden bir kısım insanı da buraya yerleştirdiğinden bahsetmektedir.¹⁸⁹

İlerleyen zamanlarda halife Mansûr, Yezid b. Üseyd'i görevinden aldı ve yerine Bekkâr b. Müslim el-'Ukaylî'yi tayin etti. Onun görev süresinin bir yıl dört ay olduğu ifade edilmektedir. Mansûr onu da görevinden azlederek yerine Tay kabilesinden Hasan b. Kahtabe'yi atadı.¹⁹⁰ Hasan, Ermeniyeye bölgesinde es-Sannâriyye isimli topluluğun büyük bir isyan çıkarması üzerine buraya¹⁹¹ Horâsân, Şâm ve Irak ehlinden oluşan 50.000 kişilik bir orduyla geldi.¹⁹² Hasan, bu askerlerle birlikte Cürzân'a da bir saldırı tertip etti. Diyâraba ve Hâhıt halkı biraraya gelerek Müslümanlara karşı savaştilar. Savaşı, Müslümanlar kazandı. 10.000 isyancı öldürüldü, çok sayıda mal, hayvan ve silah ganimet olarak alındı.¹⁹³

İsyan bastırıldıktan sonra Hasan burada kalarak oğullarından Kah-tabe'yi el-Bâb'a, İbrahim'i Cürzân ülkesine, Muhammed'i ise Ahlât ve

¹⁸⁶ Taberî, IV, 482. Bkz. İbnü'l-Esir, III, 594. Dunlop Hazarlar'ın Tiflis'e saldırılarının nedeni olarak bir Gürcü kroniğindeki Yezid b. Üseyd'in hikayesine benzerlik gösteren bir olayı anlatmaktadır. Bkz. *Hazar Yahudi Tarihi*, 199.

¹⁸⁷ İbn A'sem, VII-VIII, 394.

¹⁸⁸ İbn A'sem, VII-VIII, 395.

¹⁸⁹ Belâzurî, 295.

¹⁹⁰ Belâzurî, 295, 296; İbn A'sem, VII-VIII, 395.

¹⁹¹ Ya'kûbî, II, 310. Bu topluluk müteakiben yine isyan edecektir. Bkz. II, 378.

¹⁹² İbn A'sem, VII-VIII, 395.

¹⁹³ Ya'kûbî bir günde onlardan 16.000 kişinin katledildiğini ifade etmektedir. Bkz. II, 310.

Kâlikâlâ'nın dahil olduğu dördüncü Ermeniyeye vali tayin etti.¹⁹⁴ Belâzurî, Beylekân'da Nehru'l-Hasan'ın, Berza'a'daki Bâğu'l-Hasan'ın ve el-Hasaniyye olarak bilinen çiftliklerin hepsinin ona nispet edildiğini nakletmektedir.¹⁹⁵

Burada yapılan tahkimat sonrasında bir müddet daha bölgede asayişin temin edildiği görülmektedir. Bu olaydan sonra Hazarlar'ın sınır ihlalleri istisna oluşturmaya başladı. Artık Kuzey Kafkasya'da bir sınır tespit edilerek, böylece Bizans ve Sâsânîlerin geleneksel Kafkas geçitlerini koruma rolünü Müslümanlar aldı. Farsça Derbend olarak zikredilen bu yer artık Bâbu'l-Ebvâb'a (Kapıların kapısı) dönüştü.¹⁹⁶

Mansûr zamanında Ermeniyedeki önemli şehirlerden olan Versân'ın depremde yıkıldığı, bunun üzerine Ümm Ca'fer Zübeyde bint Ca'fer b. el-Mansûr'un şehri ve şehrin surlarını yeniden yaptırdığı nakledilmektedir.¹⁹⁷ Yine halife Mansûr zamanında bir kısım Slav'ın, Bizans sınırında bulunan Massîsa'ya (Kilikya) yerleştirildiği belirtilmektedir. Bu Slav topluluğunun nereden getirildiği tam olarak anlaşılmamakla birlikte Barthold, bunların Emevî komutanı Mervân b. Muhammed'in seferinde zorla göçürülen Saklablar'dan (Slav) olduğunu zikretmektedir.¹⁹⁸

Abbâsî devletin kuzey sınırlarında Araplarla Hazarlar arasında başka bir savaş, Halife Hârûn Reşîd (170-193/786-809) zamanında vukû

¹⁹⁴ İbn A'sem, VII-VIII, 395, 396. Belâzurî Arap-Hazar mücadelesinde önemli bir yere sahip olan ve taraflar arasında sık sık el değiştiren Ermeniyeyi dört kısımda ele almakta ve dönemin Ermeniyesi'nin idari yapılanması hakkında bizi bilgilendirmektedir. Buna göre es-Sîsecân ve Arrân'ın birinci Ermeniyeye, Cürzân'ın ikinci Ermeniyeye, el-Büsürrecân, Debil, Siractayr ve Bağrevend'in üçüncü Ermeniyeye, Şimsat, Kâlikâla, Hılât (Ahlat), Erciş ve Bâcüneys'in ise dördüncü Ermeniyeye olarak bilindiğini zikretmektedir. Bkz. *Futûh*, 278. Belâzurî ayrıca yukarıda zikredilenden başka bir sıralamayı daha kitabında yer vermektedir. Sise-can, Arrân ve Tiflis birinci Ermeniyeye, Siractayr, Bağrevend, Debil ve el-Büsürrecân ikinci Ermeniyeye, Kâlikala, Hılât, Erciş ve Bâcüneys üçüncü Ermeniyeye, Şimsat ise tek başına dördüncü Ermeniyeye olarak bilindiğini söylemektedir. Bkz. Belâzurî, 278. Ya'kûbî ise Tiflis'i ele aldığı kısımda Ermeniyeyi üç kısımda göstermektedir. Birinci kısım Debil, Kâlikâlâ, Hılât, Şimşât, es-Sevâd. İkinci kısım Berza'a, Beylekân, Kile (Kible), el-Bâbu'l-Ebvâb. Üçüncü kısım ise Hürzân (Cürzân), Tiflis. Ermeniyeyi anlattığı kısımda ise birinci kısım olarak Kâlikâlâ, Hılât, Şimşât'ı, ikinci kısım olarak Hürzân (Cürzân), Tiflis, Bâbu'l-Lân Şehri, üçüncü kısım olarak ise er-Rân'ın şehri Berza'a, Beylekân ve Bâbu'l-Ebvâb'ı vermektedir. Bkz. Ya'kûbî, *Kitâbu'l-Buldân*, 207, 208.

¹⁹⁵ Belâzurî, 295.

¹⁹⁶ Peter B. Golden, "Hazarlar", *Hazarlar ve Musevîlik*, haz. Osman Karatay, Çorum 2005, s. 16.

¹⁹⁷ Yâkût, V, 426.

¹⁹⁸ Belâzurî, 227; bkz. Barthold, "Slavlar", *İA*, c. X, İstanbul 1979, s. 730.

buldu. Kafkaslar'da devam eden kargaşa önlenemeyince¹⁹⁹ Hârun Reşid döneminde, Hazarlarla iyi ilişkiler kurulması için -daha önce geçtiği üzere- Yezid b. Üseyd'in evliliğine benzer bir başka evlilik yapıldı. Bunun için Vali Fazl b. Yahyâ, Hakan'ın kızı ile evlendi. Hâkan'ın kızı Berza'a'da vefat edince, Hazarlar, Hakan'ın kızının tabi bir şekilde değil de, hile ile öldürüldüğünü kabul ederek rahatsızlıklarını beyan ettiler ve Müslümanlara karşı savaş kararı aldılar.²⁰⁰ Gerçi Hazar saldırısının nedeni başka hususlarla da açıklanmakla birlikte, burada önemli olan Hazarların yeniden İşlâm topraklarına saldırdıklarıdır. İşlâm ülkesine giren Hazar ordusu Müslümanlara ve zimmilere saldırarak 100.000'den fazla esir ve ganimet almıř²⁰¹ ve çok sayıda Müslümanı da katletmiştir.²⁰²

Harûn Reşid bir iki vali değişikliği sonrasında bu defa Azerbaycan'ı da dahil ederek Ermeniye valiliğine Yezid b. Mezyed'i yeniden tayin etti.²⁰³ İkili yönetimin bölge için faydalı olmadığı anlaşılmış olmalı ki halife yeniden iki bölgenin yönetimini tek valiye bırakmak zorunda kaldı. Halifenin Yezid'in ardından bölgeye başka ordular da sevk ettiği, özellikle Huzeyme b. Hâzim yönetiminde bir ordu gönderdiği belirtilmektedir. Gönderilen bu orduların Hazarlar'ı kovdukları ve onların Derbend'ten girdikleri geğiği de kapattıkları ifade edilmektedir.²⁰⁴ 182 (798-799) yılında Kafkasya'nın güneyine yapılan bu saldırı, artık son büyük Hazar saldırısı oldu.

¹⁹⁹ Bkz. Dunlop, 198.

²⁰⁰ Taberî, IV, 646; İbnü'l-Esir, IV, 182.

²⁰¹ Taberî, IV, 647; İbnü'l-Esir, IV, 58. Ya'kûbî rakam vermeksizin çok sayıda Müslümanın, çoluk çocuk denilmeden katledildiğini, şehirlerin yakıldığını nakletmektedir. *Tarih*, II, 377.

²⁰² İbn A'sem, VII-VIII, 412.

²⁰³ Taberî, IV, 646, 647; İbn A'sem, VII-VIII, 412; İbnü'l-Esir, IV, 58.

²⁰⁴ Taberî, IV, 647; İbnü'l-Esir, IV, 58.

Harita 9: Kaynak:

http://www.bibliotecapleyades.net/imagenes_sociopol/khazar03_01.jpg
30.09.2011

Artık Hazar tehlikesi olmasa da onların açtıkları yaralar henüz kapatılmadan bölgede yeniden büyük bir sorun baş gösterdi. Bu sorun ilk Abbâsîleri uğraştıran önemli bir isyan olan Bâbek hareketidir. Abbâsîlerin en büyük yardımcılarından olan Ebû Müslim'in, onlar tarafından öldürülmesi sonrasında, taraftarlarının başlattığı ve kanlı bir şekilde Abbâsîlerce bastırılan bu hareket, kısa süre sonra yeni bir fırkanın doğmasına kaynaklık etti. Başlangıçta intikam amaçlı ve siyasi bir karakter taşıyan bu hareket zamanla dini bir mahiyet kazanarak Hürremiyye adını aldı. Hürremiyye, Müslüman hakimiyetinden kurtulmak için oluşturulmuş Fars nitelikli bir teşkilattı. Hürremiyye'nin dini inanışlarını burada detaylıca ele alacak değiliz, fakat bunların inanışların hiçbir şekilde İslâm dinine uygun olmadığını belirtmemiz gerekir. Hürremî isyanının lideri olan Bâbek'in menşei ile ilgili muhtelif rivayetler zikredilmekle birlikte asıl önemli olan husus onun isyan ettiği ve uzun bir süre tutunabildiği coğrafyanın, Kafkasya'nın güney hatları olan Azerbaycan ve Arrân bölgeleridir. Uzun süre burada yaşamını sürdürmesinden, Bâbek'in bu coğrafyanın çocuğu olduğu kabul edilmektedir. Başlangıçta efsanevi bir mahiyet arz eden hayat hikayesi, 201 (816) yılında

başlattığı isyanla birlikte daha detaylı olarak bilinebilmektedir. Bâbek kalkıştığı isyanla öncelikli olarak yaşadığı bölgedeki Müslüman ahaliye saldırıp, çoluk çocuk demeden katletmiştir. Giderek bölgede etkinliğini artırınca Müslümanlar, bu bölgeden daha güvenli yerlere göç etmek zorunda kaldılar. Durumun vehametini anlayan halife Me'mûn, Yahyâ b. Muâz'ı, Ermeniyeye valiliğine getirerek, isyanın ivedilikle bastırılmasını emretti. 205 (820-821) yıllarında ona karşı bir dizi savaş gerçekleştiren vali başarısız olunca azledildi. Yeni Ermeniyeye ve Azerbaycan valisi olarak tayin edilen İsâ b. Muhammed de Bâbek'in üzerine çok sayıda birlik sevk etmişse de bunların hepsi yenilgiye uğradı. Diğer taraftan halifenin Anadolu fetihleriyle uğraşması, Bâbek'i bu bölgede bir süre daha varlığını sürdürmesine imkan tanıdı.²⁰⁵

201-222 (816-837) yılları arasında Abbâsî hilafetini uzun süre meşgul eden bu isyan, İran'ın kuzeybatısı ile Azerbaycan'ın güneyi ve Ermeniyeye'nin bir bölümünü ihtiva eden geniş bir coğrafyada yayıldı. Abbâsîlerin yükseliş devrinde gerçekleşen bu isyanın, bastırılmasının bu kadar uzun sürmesi, bölgeye ciddi zararlar verdi.²⁰⁶

Halife Vâsık Billâh b. Mu'tasım döneminde (227-232/842-847) ancak Ermeniyeye ve Azerbaycan topraklarında sukunetin temin edildiği görülmektedir. Bu dönemde Ermeniyeye valisi olarak Tiflis'de ikamet eden İshak b. İsmail'in, bölgedeki mahalli hükümdarlar ve Hazar hakanı ile gayet olumlu ilişkilerinin olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁷

Halife Mütevekkil Alellâh döneminde (232-247/847-861) ise Selmân b. Rebi'a tarafından daha önce fethedilen Şemkur şehrinde toplanan ve kendilerine Sâverdiyeler adı verilen bir topluluğun, Yezid b. Üseyd'in Ermeniyeye'den ayrılması sonrasında şehri yakıp yıktığı ve şehre büyük zarar verdikleri nakledilmektedir. Bu durum üzerine el-Mu'tasım Billâh'ın azatlısı Ermeniyeye, Azerbaycan ve Şimsat valisi Boğa'nın 240/854-855 yılında şehri tamir ettirdiği, İslâm'a girmek isteyen bir Hazar topluluğunu da buraya yerleştirdiği zikredilmektedir. Berza'a'dan

²⁰⁵ Adem Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi, 4, (Abbâsîler Dönemi)*, İstanbul 2011, s. 180-186.

²⁰⁶ Bu isyan hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet Azimli, *Abbâsîler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004.

²⁰⁷ İbn Hurdazbih, 162, 163.

gelen tüccarların bir kısmının da buraya yerleştirilmesiyle Mütevekkiliyye adı verilen yeni bir şehrin kurulduğu da aktarılmaktadır.²⁰⁸

Halife Mütevekkil zamanında vukû bulan iç karışıklıklar, çoğunlukla doğu eyaletlerinde oluyordu. Abbâsî merkezî otoritesinin giderek zayıflamasıyla, muhtelif dinî ve etnik gruplar, merkezî idareye karşı baş kaldırmışlardı. Özellikle Hazar sınırlarına yakın olan Azerbaycan'da 234 (848-849) yılında Muhammed b. Bu'ays tarafından başlatılan isyan ile bir diğer sınır bölgesinde Ermeni beylerinin başlattıkları isyanlar oldukça büyük tehlike arz ediyordu.²⁰⁹

Ermeniye'de her ne kadar Müslüman hakimiyeti söz konusu olsa da mahalli idare Ermeni beylerin kontrolündeydi. Müslüman idareciler, devlete karşı ortaya çıkabilecek herhangi bir isyanın bastırılmasında ve haracın toplanmasında görev alıyorlardı. Mütevekkil'in henüz halife olduğu esnada bölgede karışıklıklar çıkartan Ermenilerin isyanlarının bastırılması için 233 (848) yılında görevlendirilen Yusuf b. Muhammed b. Yusuf el-Mervezî'nin zecrî uygulamaları ters tepmiş ve başta el-Artân (Muş) hakimi Bukrat (Bagarat Bagratuni), Büsfürrecân (Vaspurkan) Patriği Aşot b. Hamza b. Câcık olmak üzere çok sayıda Ermenî isyan ederek, Ebû Sa'id'in ordusunu yenmişlerdi. Gönderilen Abbâsî orduları bu isyanı ancak bastırabilmişlerdi.²¹⁰

Diğer taraftan Cürzân'ı ele geçirerek kendi başına buyruk hareket eden, Emevîlerin mevlası, eski Ermeniye valisi İsmail b. İshak, iç karışıklıklardan istifade ederek halifenin emirlerini yerine getirmediği gibi bölgedeki Ermenî beylerini de isyana teşvik ediyordu. Bu sorunun çözülmesi için bu dönemde uğraşıldı. Boğa el-Kebîr'in ordusu tarafından kuşatılan Cürzân, kısa süre sonra Abbâsîlerin kontrolüne girdi. Müteakiben Arrân, Sîsecan gibi Ermeni isyancılara yardımcı olan şehirler kontrol altına alındı. Böylece sınırlarda yeniden merkezî otoritenin gücü tesis edilmiş oldu.²¹¹

²⁰⁸ Belâzurî, 286; İbnü'l-Esîr, II, 233. Peter B. Golden, *K'art'lis C'xovreba* dan alıntı yaparak 100 Alan ailesiyle birleşen 300 Hazar ailesinin Boğa tarafından şehre yerleştirildiğini zikretmektedir. *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006, s. 157.

²⁰⁹ Ya'kûbî, II, 450; bkz. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, 206-208.

²¹⁰ Belâzurî, 296, 297.

²¹¹ Belâzurî, 296, 297.

Makalemizde sıklıkla kullandığımız eski kaynaklarımızdan olup Futûhât kitapları içerisinde önemli bir yere sahip olan Belâzurî'nin (279/895) Fütûhu'l-Büldân isimli eserinde çalıştığımız dönemlerle ilgili önemli veriler bulunmaktadır ve biz yeri geldikçe bunları sizlerle paylaşmış olduk. Belâzurî, Ermeniye (İrminiye) Fetihleri²¹² başlığında özellikle birbirleriyle bağlantılı olan Ermeniye, Azerbaycan ve Hazarlarla olan savaşlara geniş olarak, fakat eksikliklerini diğer kaynaklardan ancak tamamlayabildiğimiz ölçüde değinmiş olup kitabında bu bilgileri aldığı ravilerin isimlerini de zikretmektedir. Mesela; "Berza'a sakinlerinden Muhammed b. İsmail, Ebû Berâ Anbese b. Bahr el-Ermenî, Muhammed b. Bişr el-Kâlî (şeyhleri), Bermek b. Abdullah ed-Debilî, Muhammed b. el-Muhayyis el-Hılâtî ve Ermeniye işlerini bilen ilim adamlarından bir kısmı, Debîl halkı şeyhleri ve bunlardan Bermek b. Abdullah yolu ile, Muhammed b. İsmail ve Berza'a halkı şeyhlerinden bazıları yolu ile, Ermeniyeli şeyhler yolu ile rivayet edilmiştir" gibi ifadeleri kullanan Belâzurî, bu kişilerin sözlerini bir araya getirdiğinden ve bir kısmıyla diğerlerini tamamladığından bahsetmektedir.²¹³ Belâzurî'nin bu kaynaklarına bakıldığında ilk İslâm fetihleri sonrasında Ermeniye ve Azerbaycan topraklarında hatırı sayılır bir Müslümanlaşmanın olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede İslâm hakimiyetinin sağlam temeller üzerine kurulması, idarenin buralara zorla insan naklederek yeni şehirler oluşturması bu durumu takviye etmiş görünmektedir.

Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde Kafkasya'nın güneyindeki faaliyetleri ele aldığımız bu çalışmada son olarak önemli olduğunu düşündüğümüz iki olaya daha burada yer vermek istiyoruz. Zira şimdiye kadar anlattıklarımızda, Müslümanlar ile bölge halkı arasındaki çatışmalar konu edinmişti. Bilhassa bu iki olayda ise muhatablar, bölge insanı olmayıp, çok uzak diyarlardan Hazar denizi ve Azerbaycan topraklarına gelip buralara yönelik bir dizi askeri faaliyette bulunan, Müslümanların Rus olarak nitelendirdikleri savaşçılardı.

Muktedir Billâh Dönemi (295-320/908-932)'nde bugünkü Ukrayna topraklarına, daha kuzeyden nehirleri takip ederek gelen ve Kiev mer-

²¹² Arap kaynaklarında genellikle İrminiye olarak zikredilen Ermenistan'ı, biz metin içinde muhtelif yerlerde Ermeniye olarak vermeyi uygun gördük.

²¹³ Belâzurî, 272-297.

kezli idare tesis etmiş olan Ruslar'ın, İdil Volga Bulgarları ve Hazarlarla ticarî bağlantılar kurdukları anlaşılmaktadır. Rusların Hazarlarla yaptıkları bir antlaşma, bilhassa Azerbaycan topraklarında farklı gelişmelerin yaşanmasına neden oldu. Ruslar 300/913 yılında 500 kadar gemiyle Hazar ülkesinden, ele geçirdikleri ganimetin yarısını Hazarlar'a vermek şartıyla onların izniyle geçerek, Hazar Denizi'ne girdiler ve Hazar sahillerini yağmalamaya başladılar. Rus saldırıları Gilan, Deylem, Taberistan, Cürçân sahilindeki Abaskun,²¹⁴ Neffâta Ülkesi (Baku ve civarı) ve Azerbaycan civarına kadar ulaştı. Denize üç günlük uzaklıkta bulunan Erdebil şehrine kadar giderek burada halkı katlettiler. Rus saldırıları Hazar sahiline sınır olan toplulukları dehşete düşürdü. Zira anlaşıldığı üzere dışarıdan o ana kadar bölgede böyle dehşet verici bir saldırı olmamıştı. Hazar denizinde ancak ticarî yolculuklar ve balıkçılık için gemiler dolaşıyordu.²¹⁵

Rusların bu saldırıları karşısında mahallî bölge yöneticileri direnişe geçti. İbn Ebû Sâc'ın bir ordusu Ruslar'a karşı savaştı. Yine Şirvân hükümdarı Ali b. el-Heysem, halkın desteğiyle Rusların çapul sonrasında saklandıkları Neffâta sahillerindeki adalara gemilerle asker çıkartarak onları imha etmeye çalıştı. Ne var ki yapılan savaşı Ruslar kazandı ve bu durum onların birkaç ay daha Hazar sahillerinde kalmalarına yaradı. Çapullar sonrasında aldıkları ganimetlerle geri dönmeye karar verince Ruslar, geldikleri gibi Hazar nehirlerinden Hazar Hakanı'na söz verdikleri ganimetin yarısını da ona teslim ederek geçtiler. Hazar Hakanlığı'nda yaşayan Müslümanlar, Rusların bu yaptıklarını duyunca Hakan'a, kardeşlerinin intikamını alabilmek için harekete geçtiler. 30.000 civarında Rus böylece kılıçtan geçirildi, 5.000 Rus ise bindikleri gemileri ile ancak kaçabildi. Rusların galibiyet ve ganimetle başlayan bu uzun soluklu seferleri, hezimetle sonuçlandı. Ruslar bu hezimet sonrasında bir süre daha böyle bir sefere kalkışamadılar.²¹⁶

²¹⁴ Hazar denizinde bulunan 4 adadan birisidir. Diğer adalar ise Siyâhkuh, Havz el-Ker ve Sehilan adalarıdır. Geniş bilgi için bkz. el-İdrisi, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdris el-Hamûdî el-Hasenî (560/1165), *Kitâbu Nüzheti'l-Müştak fi İhtirâki'l-Âfâk*, c. II, Kahire 2002, s. 832.

²¹⁵ Mes'ûdî, I, 195, 195.

²¹⁶ Mes'ûdî, I, 195-197.

332 (943-944) yılı yazında Ruslar Hazar denizi sahillerinde yeniden görüldüler.²¹⁷ Başarısız Konstantinopolis seferi sonrasında utancından Kiev'e dönemeyen Oleg'in liderliğinde Ruslar, yeni yurt edinmek amacıyla Hazar Denizi'ne indiler.²¹⁸ Kür nehrinden geçerek Azerbaycan topraklarında bulunan Berza'a'yı işgal ettiler. Burada takriben bir yıl kalan işgalciler, Merzuban b. Muhammed'in defaatle onları çıkartmaya yönelik saldırılarını püskürttüler. Ruslar bir ara Merağa tarafına yönelmişler, burada buldukları meyveleri yeyince de hastalığa yakalanarak birçoğu ölmüşlerdi. Komutanlarının da öldürüldüğü bir savaş sonrasında Ruslar, Müslümanlara karşı daha fazla mukavemet gösteremeyeceklerini de anlayınca, burada sığındıkları kaleyi terk ile Kür nehrine ulaşmışlar, oradan da gemilerine binerek çekip gitmişlerdir.²¹⁹ Abbâsîler döneminde bu saldırı Kafkasya'nın güneyine Azerbaycan topraklarına yapılmış olan son saldırı olarak kaldı.

Hazarların Yıkılma Süreci M. S. 850-965

²¹⁷ İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), *Kitâbu Tecâribi'l-Ümem*, c. II, Mısır 1915, s. 62, 63; İbnü'l-Esir, V, 245.

²¹⁸ S. Schechter, "An Unknown Khazar Document", *The Jewish Quarterly Review*, III-2, Pennsylvania 1912, s. 218.

²¹⁹ İbn Miskeveyh, a.g.e., II, 62; İbnü'l-Esir, V, 245-247.

Harita 10: Kaynak:

http://www.bibliotecapleyades.net/imagenes_sociopol/khazar03_04.jpg

30.09.2011

Sonuç

Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesiştiği jeopolitik ve jeostratejik açıdan dünyanın en önemli bölgelerinden biri olan Kafkasya, tarihte pekçok devletin ele geçirmeye çalıştığı önemli ve bir o kadar da stratejik bir mevkide yer almaktadır. Kafkasya'nın güney hattı verimli ve münbit olmasından dolayı bilhassa Kafkasya'nın kuzeyindeki toplulukların ilgisini çekmiştir. Sâsânîlerin bu yağmacı topluluklara engel olabilmek için Kafkas geçitlerine şehirler, kaleler ve surlar yaptıklarından bahsetmiştik.

Kafkasya'nın güneyinde, varlığını bugün bile sürdüren birçok topluluk bulunsa da bilhassa Hıristiyanlığı birkaç yüzyıldır benimseyen Ermeniler, Gürcüler ve Albanlar bunlar içerisinde en önemlileriydi. Müslümanların Ermeniyeye dediği ve Bizans imparatorluğunun doğu bölgesinde yer alan bölge Ermeni teması olarak adlandırılmıştı. Ermeniler kendileri gibi Hıristiyan olan Bizans idaresinden memnun değildi. Azerbaycan toprakları ise Sâsânîlerin kontrolünde bulunuyordu. Bu esnada Anadolu toprakları ve bilhassa Kafkasya'nın güneyi devrin iki süper gücünün çatışma alanı olmuştu.

Sâsânîlerin, Müslüman saldırısı ile ortadan kaldırılmasıyla Kafkasya bölgesinde bu defa Müslümanlar varlık gösterdi. Dört Halife döneminde Azerbaycan toprakları Müslüman hakimiyetine girmişti, fakat bu durum bıçak sırtında bir nitelik arz etmekteydi. Emeviler döneminde ise Bizans'la bu coğrafyanın ele geçirilmesine yönelik bir dizi çekişme vuku buldu. Halife Abdülmelik döneminde Bizans'ın saf dışı bırakılmasıyla birlikte bu coğrafyada diğer topluluklara göre daha etkin oldukları anlaşılan Ermeni kırıallıklar, Emevî saldırılarına karşı ciddi mukavemet gösterdiler, fakat Müslümanlar tarafından yenilgiye uğratıldılar. Bu halife döneminde artık Ermeniyeye ve Azerbaycan toprakları kesin olarak İslâm hakimiyetine girdi.

Bu andan itibaren Bizans'ın eski müttefiki Hazar devleti, ilk etapta Emevileri çok fazla meşgul etti. Emeviler Ermeniyeye ve Azerbaycan top-

raklarındaki Neşevâ ve Berze'a gibi şehirleri tahkim ederek, Kafkasya'nın kuzeyine yönelik askeri faaliyetler için ordugâh şehir ve birer lojistik üss olarak kullandılar.

Emevîler döneminde bu bölgede temayüz etmiş olan ve kaynaklarda sıklıkla zikredilen başlıca şehirler şunlardır; Hılât, Debil, Berza'a, Beylekân, Kabala, Neşevâ, Versân, Bâcervân, Şekki, Kamîberan, Hayzan, Şervân (Şirvân), Maskat, Şâbirân ve el-Bâb, Erdebil, Mûgân, Busfurcân ve Sîsecân. Bunların dışında kale şehirler olduğu anlaşılan bir kısım şehir adları da kaynaklarımız da nakledilmektedir. Cevârih, Kesferbis, Kisâl, Hunân, Semsehî, el-Cerdman, Küstescî, Şevşit, Bazelit, Kalercît, Seryâlît, Hâhît, Hûhît, Ertahal, Bâbu'l-Lân, Sannâriyye ve Dûdâniyye bunlardan birkaçıdır.

Bu şehirlerin bir kısmı varlığını koruyarak günümüze ulaşmıştır. Bir kısmı da arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkarılmayı beklemektedir. Bugünkü Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan topraklarında bulunan bu şehirler, Müslüman Hazar çatışmalarında sıklıkla el değiştirmiş, yakılıp ve yıkılmıştır.

Emevîlerin yerine kurulan Abbâsiler döneminde de Kafkas dağları ve geçitleri devletin kuzey sınırlarını oluşturuyordu. Abbâsiler döneminde Hazarlarla akrabalık bağlarının tesis edilmeye çalışıldığı görülmektedir. Hazar prenseslerinin hayatlarını kaybetmesi Müslüman Hazar mücadelesini yeniden başlatarak, Hazarların Kafkasya'nın güney bölgelerini şiddetle yağmalamalarına neden olduğu görülmektedir. Hazarların 182 (798-799) yılında gerçekleştirdikleri son saldırı sonrasında artık Kafkasya durulacaktır. Kafkasya hattı her iki devlet arasında sınırı teşkil ederek, taraflar arasında dostane ilişkiler kurulmaya başlanacaktır.

Ne var ki son Hazar saldırısı sonrasında Abbâsî devletinin Ermeniyeye ve Azerbaycan vilayetini harap edecek ve 20 yıl boyunca hilafet ordularını uğraştıracak olan Bâbek isyanı da bu coğrafyada vuku buldu. Bu isyanın Emevîler'den beri bölgede artış gösteren Müslüman varlığını ciddi anlamda tehdit ettiği, bölgedeki Müslümanların daha güvenli bölgelere kaçmak zorunda kaldığı anlaşılmaktadır.

X. yüzyılın başlarında bölgede yeni bir güç olarak ortaya çıkan ve Hazarların izniyle Hazar denizine açılan Rusların, Azerbaycan ve Erme-

niye topraklarındaki saldırgan ve yağma faaliyetleri, ele aldığımız dönemler içerisinde bölgedeki son saldırılar olacaktır. Dışarıdan gelen bu askeri güçle mücadele de bölge insanı ve Abbasilerin başarısız oldukları görülmektedir.

Emevîlerle başlayarak Abbâsiler dönemlerinde Ermeniyeye ve Azerbaycan topraklarında, nüfus hareketliliği ve ciddi anlamda Müslümanlaşmanın olduğu, annesi Ermeni olan komutan ve valilerin bölgede görev almasından ve dahi tesis edilen şehirlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca bizim için bu bölgeye dair önemli malumat veren kaynaklardan birisi olan Belâzurî'nin ifadelerinden -ki onun kaynakları arasında pek çok Ermeni bulunmaktadır- bu durum daha belirgin bir şekilde fark edilmektedir.

Kaynakça

- Apak, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi, 4, (Abbâsiler Dönemi)*, İstanbul 2011.
- Artamonov, M. İ., *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Rusçadan çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004.
- Aycan, İrfan, "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, c. IV, Ankara 2002, s. 321.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara 2001.
- Aycan, İrfan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 1993.
- Aydın, Mustafa, "Şeki", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 489.
- Azimli, Mehmet, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütuhâtı", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2000, c. II, s. 85-103.
- Azimli, Mehmet, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara 2004.
- Bahadır, Gürhan, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi", *Turkish Studies*, Winter 2011, c. VI-1, s. 685-703.
- Barthold, "Slavlar", c. X, *İA*, İstanbul 1979, s. 729-731.
- Belâzurî, Ahmet b. İsa b. Ca'fer (279/895), *Fütûhu'l-Buldân*, Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'- Ömer Enîs et-Tabbâ', Beyrut 1987, ayrıca çevirisi için bkz. Mustafa Fayda, Ankara 2002.
- Bi, Mahmut, *Kafkas Tarihi*, İstanbul 2007.

- Brook, Kevin Alan, "Hazar-Bizans İlişkileri", çev. Zülfiye Veliyeva, *Türkler*, c. II, Ankara 2002, s. 473-480.
- Demirci, Mustafa, "Abbâsiler ile Hazarlar Arasındaki İlişkiler (VII-IX. Y.Y.)", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Tarihin Feşinde*, Sayı V, 2011, s. 109-124.
- Dunlop, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul 2008.
- Dursun, Davut, "Kafkasya", *DİA*, c. XXIV, İstanbul 2001, s. 157.
- Erkoçoğlu, Fatih, "Abdûlmelik b. Mervân'ın Para Reformu", *İSTEM*, Sayı 8, Konya 2006, s. 171-186.
- Ezdî, Ebû Zekeriya Yezid b. Muhammed b. İyâs b. el-Kâsım, *Tarihu'l-Mavsıl*, thk. Ali Habîbe, Kahire 1967.
- Ghewond, *History*, haz. Robert Bedrosyan, New Jersey 2006.
- Golden, Peter B., "Hazarlar", *Hazarlar ve Musevîlik*, haz. Osman Karatay, Çorum 2005.
- Golden, Peter B., *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006.
- Halife b. Hayyât, Ebû 'Amr b. Ebû Hubeyre el-Leysi el-'Usfurî, (240/854), *Tarih*, haz. Mustafa Necib Fevvâz-Hikmet Fevvâz, Beyrut 1995.
- Himyerî, Muhammed b. Abdulmun'im, (727/1327), *Kitâbu'r-Ravzi'l-Mi'târ fi Haberi'l-Aktâr*, thk. İhsan Abbâs, byy 1980.
- Hinz, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, çev. Sevim Acar, İstanbul 1990.
- Hudûdu'l-A'lem, (The Regions of the World)*, çeviri ve izah. V. Minorsky, Londra 1937.
- İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah, *Sîretu Ömer b. Abdilaziz*, tsh. Ahmed 'Ubeyd, Kahire 1977.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî (314/926), *el-Fütûh*, Beyrut 1986.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed (421/1030), *Kitâbu Tecâribi'l-Ümem*, Mısır 1915.
- İbn Tağrıberdî, Cemâleddin Ebû'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mülûku Mısır ve'l-Kâhire*, Kahire 1929.
- İbnü'l-Esir, İzzeddîn Ebu'l Hasen Ali b. Ebû'l-Kerem eş-Şeybânî, (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Mektebu't-Turâs, Beyrut 1989.

- İdrîsî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah b. İdrîs el-Hamûdî el-Hasenî (560/1165), *Kitâbu Nüzheti'l-Müştak fi İhtirâkî'l-Âfâk*, Kahire 2002.
- Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, Son Hunlar/Hazarlar/Ermeniler/Terekemeler*, Mhitar Koş, (Rusça ve İngilizce Nüshaları Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine çev. Ziya Bünyadov, Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.
- Kazvîni, Zekeriyâ b. Muhammed b. Mahmûd, (682/1283), *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'Ibâd*, Beyrut trz, s. 595.
- Kırzioğlu, Fahrettin, "Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları", *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1984.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn, (346/957), *et-Tenbîh ve'l-İşrât*, Bağdat 1938.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn, (346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk. Sa'îd Muhammed el-Lehhâm, I-IV, Beyrût 1997.
- Minorsky, V., "Kuba", *İA*, c. VI, Eskişehir 1997, s. 924, 925.
- Minorsky, V., "Tiflis", *İA*, c. XII-1, İstanbul 1979, s. 264-279.
- Noonan, Th. S., "Why Dirhams First Reached Russia: The Role of Arab-Khazar Relations in the Development of the Earliest Islamic Trade with Eastern Europe." *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, c. IV, (Wiesbaden 1984), s. 151-282.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1981.
- Rasonyi, Lazslo, *Türk Devletlerinin Batıdaki Vârisleri, ve İlk Müslüman Türkler*, haz. Ş. K. Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, Ankara 1983.
- Schechter, S., "An Unknown Khazar Document", *The Jewish Quarterly Review*, c. III-2, Pennsylvania 1912, s. 181-219.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (310/932), *Tarîhu't-Taberî*, Beyrût 1997,
- Tereşçenko, Aleksey, "Hazarlar ya da Unutulmuş Bir Halkın Tarihi Yerlerinin Durumu Hakkında", *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar, Atlı Bir Kavmin Gizemi*, haz. Jacques Piatigorsky-Jacques Sapir, çev. Hande Güreli, İstanbul 2007.

- Tezcan, Mehmet, "V. Yüzyılda Ermeni-Sasani Savaşları Ve Ermenilere Hun Desteği", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı XXXII, Erzurum 2007, s. 183-202.
- Theophanes, *The Chronicle*, (An English translation of anni mundi 6095-9305 (A.D. 602-813), with introduction and notes. Harry Turtledove), Philadelphia 1982.
- Togan, Z. Velidi, "Hazarlar", *İA*, c. V-1, İstanbul 1987, s. 398-408.
- Walker, John, *A Catalogue of the Arab-Byzantine and Post-reform Umayyad Coins*, London 1956.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, (284/897), *Târihu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdu'l-Emir Mühennâ, Beyrût 1993.
- Yâkût el-Hamevî, Şihâbeddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, (626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, thk. Ferid Abdülaziz el-Cündî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz.
- Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2011.
- Yumanadi, Yakov Yuzmin, Pavel Kuleshov, "Hazarlar", *Türkler*, çev. Babür Turna, ed. H. Celal Güzel-Kemal Çiçek-Sali Koca, c. II, Ankara 2002, s. 464-472.